

KRATICE ANTIČKIH AUTORA I DJELA

Apul.	<i>Apuleius</i>	Ov.	<i>P. Ovidius Naso</i>
apol.	<i>Apologia</i>	am.	<i>Amores</i>
Hor.	<i>O. Horatius Flaccus</i>	rem.	<i>Remedia amoris</i>
carm.	<i>Carmina</i>	trist.	<i>Trista</i>
epist.	<i>Epistulae</i>	Tib.	<i>Albius Tibullus, Elegiae</i>

SOFOKLOVE TRAGEDIJE
SLIJEPE-VIDOVITOSTI I ŽIVE-MRTVOSTI

*Zlata nađe ti jedan, a ostavi konop, — kad onaj
Zlata ne nađe svog, konopom stegna si vrat.
Dug vijek donosi sve, — dugotrajno vrijeme ti ime,
Oblik i značaj tvoj i sreću mijenjati zna.*

PLATON, 13. i 14. *Epigram* (pr. Kolomana Raca)

Sofoklu heroju Deksiyonu — Primatelju, čiji su kult zahvalni Grci očuvali sve do IV stoljeća, Sofoklu osnivaču svetišta Herakla Prijavitelja, Sofoklu svećeniku, mudracu i Pčeli, kako su se lijepo izrazili njegovi suvremenici hote metaforom iskazi u čudesnu moć Sofoklova pjesništva, Sofoklu oblikovatelju takva teatra kakav se više nikad neće ponoviti u povijesti umjetničkog stvaralaštva, kao i Sofoklu tvorcu možda najdubljeg, najzagonetnijeg lika cjelokupne književnosti — zlokobnog patnika Edipa, posvećen je ovaj ogled.

Struktura tragičkih zbivanja Sofoklovih djela bit će sagledana i izložena na isti način kao i onih Euripida i Eshila, no daleko više prostora dat će se slavnoj *Antigoni*, paradigmatičkom tragičkom zbivanju pravedna kažnjavanja *ἕβρις*, te *Edipu kralju*, najsvršenijem, egzemplarnom tragičkom zbivanju obistinjenja proročanstva.

AJANT

*Zar nije mač taj skovala Erinija,
A pojas Had, rukotvorac strahoviti?
Pa zato ja bih rekao da bogovi
I to i svagda sve baš snuju ljudima.*

TEUKAR

Tragičko zbivanje pravedna kažnjavanja Ajantove *ἕβρις* nepoštivanje bogova, kažnjavanje *ἕβρις* u doslovnom smislu te grčke riječi, u sebi nosi dva elementa na koje smo već naišli u Eshila i Euripida. Kao što Hera na Herakla (*Mahniti Heraklo*) baca ludilo — *μανία*, tako to čini Atena s Ajantom; kao što je Eteoklo (*Sedmorica pod Tebom*) napušten od bogova, tako je to i Ajant. Razlika je pak Ajantova od Heraklova slučaja u tome što je jasno vidljiv i objašnjen razlog zbog koga Atena izluđuje Ajanta — *ἕβρις*. Zatim, Eteoklo, znajući da je napušten od bogova, pomiren s tim odlazi u smrt, a Ajant, također pomiren s usudom, ne miri se s bogovima, kojih se promisao ne slaže s njegovim poimanjem, nego je ustrajan u svojoj ludosti, u svojoj *ἕβρις*:

„... božim' nijesam više služiti dužan ja...“

AJANT

Ἡθος je Ajanta snaga nezasebnost i nesjedinjena s razborom i on ga odvodi u smrt, — nepomirljivo samoubojstvo radije negoli priznanje poraza snage od moći Atenine, boginje razbora. Tragičkim zbivanjem Sofoklo iznosi sliku besplodne snage, jedinog oružja Ajantova, koja povrijeđena u sujeti, uvijek u sebi nosi opasnost za druge i za sebe, za prijatelje i neprijatelje, — ta snaga se naposljetku okreće protiv svoga nosioca. (Leži li tu smisao Euripidova *Herakla*? Kažu da je Ajant izjavio: „Nitko nije kadar pobijediti Ajanta osim samoga Ajanta!“). Zlost i okrutnost Ajanta, oličenja ove snage, Sofoklo naglašava prikazivanjem Atene i Odiseja, oličenja razbora. Pravedna obuzetost Ajanta *μανία* objašnjena je božjim udarcem, božjom kaznom — *θεοῦ πλεγμα*. Izvan-rednost Ajantova pokazuje se u njegovu kraju. Nepomiren s Atenom odlazi u smrt ubijajući sebe sam, ne priznajući sebe tek „prikazom, il' plahom sjeni“. U Homera on se neće

htjeti porazgovoriti niti pomiriti s Odisejem ni prigodom njegove posjete Hadu, svijetu mrtvih.¹ Nije primjereno uspoređivati Euripidova Herakla i Sofoklova Ajanta. U Heraklu, ljudskom heroju, nakon mahnitanja opet se javlja snaga s razborom sjedinjenja (mjera), Ajant ostaje jednostrani bjesomučnik.

Strukturalno gledano, već u prvom Sofoklovu djelu moguće je naći naglašenu ironiju, tehnički postupak prisutan i u Eshila i Euripida, te retardaciju, Sofoklovu invenciju koja je bliska obratu — postupak naglaska tragičnosti situacije prividnim, kratkotrajnim obratom iz „nesreće u sreću“. Retardacija se predstavlja zabludom u poimanju biti zbivanja od strane kora (*Ajant*) ili agonista (*Edip kralj*). U *Ajantu* retardacija je suviše „udešena od pjesnika“, pomalo nelogična s obzirom na smisao zbivanja.²

Struktura tragičkog zbivanja:

okvirno proročanstvo Atenino pravедno kažnjavanje Ajantove *ὕβρις* nepoštivanja bogova. Odisej traži krivca pokolja od Trojanaca otete stoke. Trag ga dovodi do Ajantova šatora. Tu mu se obraća Atena . . .

Atenin glase, od najdraže božice,
Oh dobro znam tel Ako te i ne vidim,
Riječ čujem, mahom u srcu prepoznam je,
Ko iz grla tirenske mjedne trublje znak.

ODISEJ

Bogom zaludjenost . . . i objašnjava Odiseju da je sama zaludila Ajanta, sprečavajući ga u grešnom pokušaju mučkog ubojstva na spavanju ahejskih vođa i Odiseja. Misleći da ubija Grke, Ajant je ubijao stoku.

Atena zove Ajanta, i on izlazi iz šatora još uvijek zaslijepljen od Atene³ („Ja oko, makar gleda, mrakom zavit ću“ — ATENA), te se, ne videći Odiseja, hvali svojim nedjelom (ironija). Odisej, sav se zgražujući, ne likuje nad poniženim neprijateljem, nego uviđa ljudsku nemoć:

Pred očima mi je udes njegov, kao i moj.
Ta vidim: mi, štogod nas živi, ništa ti
Baš nijesmo doli prikaza il' plaha sjen.

ODISEJ

Odisej odlazi, a na sceni je kor Ajantovih mornara iz Salamine, koji u nevjerici pjeva vijesti o sumanutom Ajantovu pokolju stoke. Mornari smatraju da Odisej izmišlja. No Tekmesa, žena Ajantova, potvrđuje im istinitost glasina. Ajant je u *μαύλα* pobio stoku. Kor izriče

slutnja obistinjenja
proročanstva

„Strah me, bič to od boga.“

Ajant, oslobođen *μαύλα*, sjedi na gomili životinjskih leševa, jaučući:

. . . more krvi svud
Okolo mene valja se!
Mračde, ti svijetlo mi,
Tmino — za mene bar — presajna, primite
Ded prim'te me!

On moli svoje vjerne mornare da ga smaknu⁴, svjestan da mu je um pomračila Atena:

spoznaja obistinjenja
božje volje

Nego Zeusova ti
Mene silna kćerka
Božica na smrt kinji.

Tekmesa i mornari nagovaraju Ajanta da odustane od samoubilačke namjere. No, mornari, znajući da je Ajanta svladala *θειά μαύλα*, shvaćaju da bi bilo najbolje za Ajanta da umre, jer — Ajant se rasta sa svojom čudi. Ipak, prividno, Ajant se povinuje njihovim razlozima — pomirit će se s vođama argivskim, zakopati svoj mač. Kor pjeva i pleše zazivajući Dioniza od sreće:

retardacija

Ta u kolu
Sada se meni hoće igrati

Doista, dvosmisleno izlažući, Ajant je jasno rekao da hoće da se ubije. One ne može prihvatiti takvu volju bogova prema kojoj prijateljstvo može biti prijtvorno, kao i mržnja. Odlazi „zakopati svoj mač“. Stiže Glasnik⁵ koji najavljuje dolazak polubrata Ajantova, Teukra. U logoru je već velik bijes na Ajanta. Ujedno, prorok Kalhant izrekao je Teukru:

⁴ Ne stavlja bez razloga Sofoklo uz svoje heroje njihove žene i blagonakloni kor, koji ih uzaludno nagovaraju „korisnim“, „pametnim“ savjetima. Žene znaju (kao i kor) što hoće, heroji ne znaju, ali znaju što neće. Preostaje im tragički izbor koji se može samo ovako formulirati: HOĆU DA NEĆU. Kierkegaard je izvrsno pojmiio načelo tragičkog očuvanja etosa: *djelovati nužno protiv svojih probitaka, na svojoj propasti*.

⁵ O Glasniku, tom *toliko važnom liku* tragičkih zbivanja, dosad još nisam govorio. Krajnji je tren da i taj dug ispunim. Siguran sam i potpuno uvjeren u pretpostavku: ukoliko se doista tragedija razvila iz korske pjesme te iz rituala, *onda je glasnik bio najvjerojatnije prvi individualizirani, prvi iz-dvojeni lik*. Ako je kor temelj zbivanja, a agonist nosilac, tad bismo s pravom mogli reći — glasnik je *iz-nosilac* zbivanja. O njemu ovisi hoće li ih oživjeti, hoće li povezati zbivanja koja opisuje, često čudesna i nevjerojatna, sa zbivanjem na sceni. Glasnik mora biti ne oponašatelj lika, nego *oponašatelj zbivanja*. Kroz njegovo suvereno oponašanje zbivanja isprepliću se vremena i prostori, ono na sceni s onim što se tek zbilo, ili čak zbilo nekada davno. Tek glasnikovim izlaganjem nastaje protjecanje i utjecanje jednog vremena u drugo, zbivanja u vlastito *jedinstvo*. Eshilu to nije bilo potrebno jer je opisivao čudeno, jednostavno zbivanje (u Aristotelovu smislu), a glasnikovu ulogu na sebi je još imao kor, ili je tu istu ulogu zamjenjivao mantički govor (nor. Kasandrin u *Agamemnonu*). Tek u Sofokla glasnik dobiva *kobnu ulogu*, a ulogu *povezivatelja istovremenih zbivanja* u Euripida. Ne znam to sasvim jasno izraziti, ali ću pokušati: proročki govor Eshilove Kasandre moćno se prebacuje sad ispred, sad iza trene u kom se zbiva, u simbolima koji bude strah, a glasnik priča ono što se zbilo; u Sofokla glasnikova je pojava kobna i on iznosi novosti o obistinjenju proročanstva ili opise strašnih zbivanja koja su se netom prije dogodila; u Euripida glasnik pak zadobiva *najznačajniju ulogu*. On ne samo da izvještava o zbivanjima, nego ih *upriličuje*

¹ Taj trenutak tvrdokorne šutnje Ajantove Pseudolongin s pravom smatra uzvišenim (*Esej o uzvišenom*). Ajantu je nedodjeljivanjem Ahilejeva oružja nanesena najveća uvreda, povrijeđena je njegova čast (*ἀρετή; τιμή*) borca i bez daljnjega najzaslužnijeg ratnika. Stoga njegova namjera da pobije ahejske vojskovođe nije nimalo začudna. Legenda kaže da je nakon Odisejeva brodoloma more izbacilo Ahilejevo oružje na mjesto gdje se Ajant ubio. Dakle, on je ipak polagao pravo na Ahilejevo oružje. U mitu o Erovu posjetu drugom svijetu (*Država*, X, 620) Platon govori na usta Sokratova: „Ali je duša, koja je dvadeseta po redu vukla kocku, izabrala život lava. Bila je to Ajantova duša koji nije htio postati čovjekom jer se i dalje sjećao presude o oružju.“ Već od djetinjstva Ajantov *ἦθος* bio je lavlji; mit kaže da ga je, netom porođena, Heraklo uvio u svoj ogrtač od lavlje kože.

² Trebalo bi se temeljitije pozabaviti mnogim prizorima sreće i veselja u tragedijama, posebno zato što su oni daleko češće prisutni (prvenstveno u korskim pjesmama) no što se to primjećuje pri površnom čitanju, a glasoviti pojam retardacije zapravo više skriva nego što otkriva pravu bit ovih momenata. Ta bit prebiva, čini mi se, u ritualnosti tragičkog zbivanja. Ritual kao da je zahtijevao, uz plač i naricanje, još i neobuzdano veselje i radost bogom nadahnutom pjesmom i plesom posvećenih.

³ Neizreciva je okrutnost mnogih tragičkih zbivanja. Atena Ajanta, svoju žrtvu, izvrgava ruglu, ismijava se s njim kad joj se, obezumljen, svim srcem odaje. U Euripidovim *Bakhanticama* Dioniz se igra s Pentetjem na sličan način, igra je to mačke i ulovljena miša, djetinje surova i gruba. Žrtvu se mora ismijati, žrtva se mora dobrovoljno predati u ruke svom žrtvovatelju, bogu živućem: „Na — ti me kiti! Tebi ja se predajem“ — kaže Pentej Dionizu. Jan Kott motiv *ismijavanja žrtve* vrlo dubokoumno sagledava kao sraz svetog i profanog; svetost i svetogrđe ujedno — to je, rekao bih, središnja točka tragičkih zbivanja (Isus je također morao biti ismijan, ponižen, popljuvan, odbran za „svetoga kralja“ i tako karnevalski urešen). Žrtva, premda izaziva sažaljenje, strah, jezu, isto tako goni neodoljivo na smijeh, mora joj se smijati, mora joj se rugati. To je strašno, baš zato što tako jest.

proročanstvo o smrti Ajantovoj te okvirno uvjetovano Atenino proročanstvo kažnjavanja Ajantove <i>ὑβρις</i>	proročanstvo o bijesu Ateninu na Ajanta. Ukoliko ostane u šatoru, za nj postoji šansa za spas uz božju pomoć (Atenin će se bijes u toku dana stišati ⁶). <i>ὑβρις</i> : Ajant je više puta spram bogova bio drzak, nadmen, nerazborito se hvališući, te se imenito zamjerio Atenin, imajući misli „prevelike za čovjeka“.
obrat	Svi u strahu polaze tražiti Ajanta. Mijenja se mjesto tragičkog zbivanja – sad je to morska obala. Izričući posljednju molbu . . .
Pribjegarstvo	. . . Zeusu i Hermu podzemnom, Heliju i Erinijama Ajant proklinje proričući:
proročanstvo – prokletstvo	. . . propast Agamemnona, Menelaja i njihove vojske. ⁷
obistinjenje okvirnog proročanstva	Ajant se baca na Hektorov mač i umire. Nailazi Tekmesa koja pronalazi mrtvo tijelo: „O Ajante bijedni, kakav bješe, – što si sad!“ Kor prepoznaje svoju zabludu i poima pravi smisao ranijih Ajantovih riječi, te izriče
prepoznavanje obistinjenja okvirnog proročanstva	Suđeno, jadniče, suđeno Bješe ti srcu okorjelu S vremenom sudbu zlu ispunit – Muke si beskrajne. I kor i Tekmesa svjesni su da se sve zbilo upravo Ateninom voljom. Ogorčeno misleći na buduća zbivanja proklinju Atride i Odiseja, govoreći za Ajanta: „Od bogova on pade, a ne od njih – nel!“ Teukar, tugući za mrtvim bratom, hoće ga uz počast pokopati. To ne dopušta Menelaj, a zatim ni Agamemnon. Dolazi do sukoba koji, nerješiv, prijeti novim pokoljem. Sam „izaslanič Atenin“ sad je Odisej, razboriti, koji mudrim riječima rješava zbivanja. Iako je Ajant i njemu bio najmrskiji dušmanin i radio mu o glavi, on mu priznaje plemenitost. Nagovara Agamemnona da dopusti pokapanje Ajanta, te se i sam nudi da u tome pomogne. Da, mnogo tog mogu ljudi, kad vide Upoznat! Ali, dok ne vide, nitko Vrač nije budućnost, kakva će biti. KOR

Već prvo Sofoklovo tragičko zbivanje⁸ pokazuje istovetnu strukturu zbivanja sugeriranu u Euripida i Eshila: htijenje volje božje za ispunjenjem, proročanstvo ispunjenja te volje za

svojim govorom. Preko teksta koji Euripidov glasnik govori mi prisustvujemo zbivanjima koja on opisuje. Kako je to isto *scenski* bilo postizano ne bih znao reći, premda mi se često čini gotovo sigurnim da je kor oponašao glasnikova izlaganja šutljivim plesnim gestama. Glasnik je svakako morao biti blistavo uvjerljiv glumac–pričalac–oponašatelj. Vjerujem da je Euripidova publika bila naučena *kroz ovaj lik* uživljavati se u oponašano zbivanje, poput djeteta koje *kroz baku* prati zbivanje bajke. Preko glasnika progovara i nastaje cjelina zbivanja, a on ostaje, koliko je to god moguće, neprimjetan.

⁶ Formulacijom proročanstva Atena je oslobođena direktne krivnje za Ajantovu smrt, s jedne strane, a s druge – naglašen je Ajantov izbor smrti (*πρῶταίσις*). Mogućnost Ajantova spasa, realno gledano, više je teatralna no stvarna.

⁷ Ovo mjesto ukazuje, čini mi se, na pravilnost Gravesova stava da Sofoklo, namjerno ili nenamjerno, brka Velikog i Malog Ajanta iz *Ilijade*.

⁸ Jan Kott u eseju *Tripot prevareni Ajant* smatra da je neuputno tradicionalno svrstavanje *Ajanta* u mladenačke Sofoklove tragedije i datira njen nastanak iza *Edipa kralja* nalazeći je bliskom *Trahinjankama* po načinu tretiranja kora (slično upotrebljen postupak retardacije) i upotrebi motiva. Meni se pak *Ajant* čini neobično bliskim *Filoktetu*, kako po tematici koju obrađuje, tako i prema odnosu spram Spartanaca i neobično naglašenoj teatralnosti; svakako, prvenstveno po izboru protagonista (Ajant, Filoktet i Heraklo braća su po usudu, a i mitovi ih povezuju).

kažnjavanjem *ὑβρις*, prepoznavanje, obrat, obistinjenje i spoznaja nužnosti tog kažnjavanja. S druge strane, odmah je lako uočiti posebnost Sofoklovih motiva, kao i preteg teatralnog nad literarnim, tj. razvijeniju i dinamičniju sceničnost od Eshilove, pa i Euripidove. Napokon, karakterizacija likova sasvim je drugačija.

Počnimo od nekih motiva koji se neprestano u manjim varijacijama ponavljaju, pa ih slobodno možemo zvati stalnim Sofoklovim motivima.

Samoubojstvo. Samoubojstva u Eshila i Euripida praktički nema. Epizodni Makarija (*Heraklova djeca*) i Menekej (*Feničanke*) *dobrovoljno se žrtvuju*, a Heraklo (*Mahniti Heraklo*) tek trenutačno, pa i ne suviše uvjerljivo, razmišlja o toj mogućnosti. Fedra počinje samoubojstvo „s intencijom“ da bi uništila Hipolita (*Hipolit*). U preživotna Eshila o samoubojstvu ne može biti govora. Grožnja Danajevih kćeri da će se objesiti o svete kipove samo je posljednji adut uvijek opasnih pribjegara (*Pribjegarke*). U Sofokla glavni, a i sporedni likovi skloni su samoubojstvu u svim tragičkim zbivanjima. Ajant se baca na Hektorov mač (*Ajant*), Antigonu se vješa o svoj pas, Hemon mačem probija grudi, a ubija se i Euridika (*Antigona*) kao i Heraklova žena Dejanira, dok Heraklo zahtijeva da bude ubijen (*Trahinjanke*), vješa se Jokasta, Edip ukosnicama bode svoje oči (*Edip kralj*), Elektra bi se htjela ubiti (*Elektra*), Filoktet isto tako (*Filoktet*), a Polinik i Edip (*Edip na Kolonu*) žurno jure u što skoriju smrt. Rekao bih: *samoubojstvo u Sofokla zamjenjuje žrtvovanje, što ne znači ni u kom pogledu da u cjelini tragičkog zbivanja samoubojstvo ne zadržava izvorni smisao žrtvovanja*. Ovu tezu nije lako dokazati na primjeru Sofoklovih tragedija jer, naizgled, agonisti uvijek svjesno, svojevlasno, po vlastitu izboru odabiru radije smrt no život koji nije po njihovu ukusu, po njihovoj mjeri „previše velikoj za čovjeka“ (kako kaže prorok Kalhant u *Ajantu*). K tome treba dodati da su Sofoklovi protagonisti stavljeni u takvu situaciju u kojoj im ništa drugo ni ne preostaje. Na primjer, Ajant je stavljen u isti položaj kao i Ifigenija u Euripidovoj *Ifigeniji u Aulidi*. Alternativu eventualnog sramotnog života, odnosno, još prije, sramotne smrti, oni oboje odbacuju u prilog dubiozne herojske smrti. Sličan je slučaj s Antigonom, Elektrom, Dejanirom, Filoktetom, Joakstom. S druge strane, samoubojstva zapravo epizodnih likova Hemona i Euridike predstavljaju slojeve i kažnjavanje *ὑβρις* i nanošenje patnje hibrstu Kreontu. Motiv samoubojstva u Sofokla logična je posljedica njegove karakterizacije likova.⁹

Živa-mrtvost. Ovaj motiv pojavljuje se često u Eshila i Euripida, ali u Sofokla baš *svugdje*. To je neshvatljiv motiv, prepun značenja i čudne neke mračnosti. Rekao bih samo da ovo jezivo obilježje nose oni predodređeni za žrtvovanje. Živu-mrtvost treba razlikovati od *mrtve-živosti* duhova ubijenih koja može prebivati i biti djelatna i preko njihovih grobova, spomenika, djece, darova itd.

Ubojiti dar. Ovaj motiv temelj je Sofoklovih *Trahinjanki* i *Filokteta*, ali ga treba sagledati već sad jer je neobično važan u *Ajantu*, ako ne i presudan. U širem smislu, na motivu ubojitoga dara izgrađena su sva tragička zbivanja, kao i bezbrojni mitovi i bajke. Drveni konj uništiti će Troju, Medejina haljina Jasonovu zaručnicu, promisljenost Prometeja, proročanstvena nadarenost Kasandru, Laokoonta, dar ispunjenja želje Tezeja, izvan-rednost Herakla, Agamemnona, Ahileja, Ajanta, Antigonu, drskost i opsjednutost Laja, Neoptolema, Polimestora, prokletstvo Edipa, Eteokla, Polnika i mnoge druge, a da i ne govorim o darovima iz Pandorina vrča. Daruje se blagoslov kao i prokletstvo i kao što se božji darovi, krivo korišteni, često pretvaraju u ubojita

⁹ Pojam „karakterizacija“ shvaćam shodno Aristotelovu kompliciranom iskazu iz *Poetike*, čiji ću smisao pokušati doslovno prenijeti (postojeći naši prijevodi su neodređeni): „Ne samo da se ne oponašaju prakticirajući karakteri, nego se dapače kroz prakse karakteri zajedno k tomu primaju (*συμπαράλαμβάνειν*)“. Ovaj iskaz nosi slijedeći smisao: zadatak pjesnika tragedije ne samo da nije tvoriti oponašanje karaktera, nego samo *kroz* oponašanje prakse karakteri uopće i mogu nastati. Dakle, tragedija je nužno i prvenstveno oponašanje prakse, a ne karaktera.

sredstva, tako se darovi okreću protiv darovanih. Bivši neprijatelji, Hektor i Ajant, nakon junačkog dvoboja do kasno u noć, razmijenili su poklone:

Ded gled' te, bogova vam, udes dvojice
Smrtnika! Hektor pasom, što ga na dar mu
Taj dade, svezan kolima za oblučac
Vucario se, sve dok dušu ne pusti;
A taj od njega primi ovaj evo dar –
Smrtonosnim gle skokom od njega zaglavi.
Zar nije mač taj skovala Erinija,
A pojas Had, rukotvorac strahoviti?
Pa zato ja bih rekao, da bogovi
I to i svagda sve baš snuju ljudima.

TEUKAR

Sofoklova sceničnost. Upravo Sofoklova invencija tzv. retardacije (koja je česta i u Euripida), jasno ukazuje na nužnost pretega sceničnog nad literarnim pristupom tragičkom zbivanju. U prikazu strukture zbivanja *Ajanta* ukazao sam na nelogičnost (s obzirom na literarni pristup) pojave veselja kora plešućih mornara, a slično morbidno slabo motivirano veselje pokazat će kor u besprimjerno ironičnom nagađanju Edipova podrijetla u Sofoklovu *Edipu kralju* (premda je scenski ipak naokrutniji Euripid, npr. u *Bakhanticama*¹⁰). Veseli scenski ples priprema užase koji hitro nadolaze. Predstavu *Ajanta mora se imati zorno pred očima* za razumijevanje tragičkog zbivanja. Ajant bez sumnje sjedi na sceni sav uznojen i krvav na truplima gomile preklanih životinja, on jauče i urla (kao i Filoktet), on se najvjerojatnije pred očima publike baca na Hektorov mač, a u toku svađe nad njegovim lešom treba da sebi predočimo kako mu iz nosnica neprekidno i dalje crna krv teče. Lešina se zbog jeziva izgleda prekriva, da bi se opet otkrila, i dijete se uz nju privija kao pribjegar. I Edipa treba zamisliti iscurenih očiju, šepava, odrpana i prljava (*Edipa na Kolonu*), i Filokteta gnojne noge povezane odvratnim usmrđenim krpama i od boli podivljala Herakla sveg u živoj rani (*Trahinjanke*).

Likovi. Tko je Ajant, tipični Sofoklov lik?

Ne osta vjeran on
Rođenoj si čudi, – s njom se rasta.

KOR

Pradjed Ajantov bješe Zeus, a djed Eak, najpravedniji čovjek koji je nakon smrti postao, uz Minosa i Radamenta, sudac dušama umrlih u Hadu. Rodonačelnik Mirmidonaca, Eak je imao dva sina – Peleja i Telamona. Prvi se proslavio lovom na kalidonskog vepra, a zatim i najslavnijim ljudskim brakom s boginjom Tetidom, a Telamon je sudjelovao kako u pohodu Argonauta, tako i u osvajanju Troje s prijateljem Heraklom. Peleji dobi sina Ahileja, Telamon Ajanta. Sam Heraklo je, kažu, zamolio Zeusa da Telamonu Periboja rodi sina, i pojavila se znamenjući proročanstvena Zeusova ptica – orao, po kojoj Ajant dobi ime (*ἀετός*; *aīeros*). Prema Gravesu Ajantovo ime potječe od starog naziva Geie, Zemlje – *aīa C = γαῖα*), pa bi Ajant bio Zemljak, Zemljin sin¹¹, što bi uvjerljivo objašnjavalo njegovu stalnu hibrističnost spram olimpskih bogova. U svakom slučaju mračni, mrki, bolni, žalosni (*αἰαντός*) Ajantov ethos nosio je u sebi njegov usud da ispuni sva znamenja svog imena prebogata značenjima (*αἰδέω* = jecati, cviliti; *αἰατ* = jaol, joji)¹². Strašni, užasni, nesnosni (*δευός*) Ajant „ne misleći ljudski“¹³ sam sebe nadvisuje (*δευότατος*) ne puštajući „ljudsku mjeru“, ne priznajući sebe tek sjenom (*σκιά*).

¹⁰ Mislim na groznu scenu u kojoj Kadmo u rukama drži iskidano Pentejevo tijelo, a Agava postepeno prepoznaje, nakon nestanka bakhantske obnevidjelosti, da u rukama drži glavu svoga sina, koju je omamljena sama otkinula.

¹¹ U prilog zemaljskom podrijetlu Ajantovom čini mi se da ide i slijedeća legenda: iz kapi Ajantove krvi koja je padala na zemlju izrastao je cvijet zumbul. I Eaku ime znači: onaj od zemlje rođeni.

¹² Petar Vujičić prevodi ovako Sofoklove stihove: „Moje ime je Ajant: što znači agonija“. Ne zaboravimo ni to da je čarobnica Kirka, sestra moćnog Aeta, orla, prebivala na otoku smrti Ajaji, gdje se mogao čuti cvil ljudi koje je Kirka pretvarala u njima srodne oblike.

¹³ Prorok Kalhant, uz Tiresiju, Kasandru i Mopsa najglasovitiji vidjelac, kaže za Ajanta: *ὁ καθ' ἀνθρώπων φρονῶν* (navodim prema Pearsonovu kritičkom izdanju Sofoklovih tragedija).

Ajant, orlovski čovjek, opet pruža mogućnost povratka uvodnoj priči o tri orla. Samo netko tko doista visoko uzlijeće može se u punom smislu riječi skrhati. Je li Sofoklovo tragičko zbivanje predstavljano „herojske sudbine“ (obrata u sudbini heroja, kako reče Teofrast) ili, točnije, „predstavljano skrhanih heroja“? Zaokruženje raspona herojskoga uzleta? Kao da sve njegove tragedije to potvrđuju.

Ipak, vjerujem da bi bilo pravilnije reći ovako: Sofoklovi protagonisti predstavljaju određeni, tipizirani lik. Izgubljeni, nepotrebni, kruti, mračni, izvanredni, otuđeni, živo-mrtvi, nepopustljivi, prekomjerno ponosni s pravom se straše samo jednoga: da ne budu smiješni drugima ni sebi samima. Upravo zato nagone na podsmješljive interpretacije i nije od toga ni mračni pesimist Sofoklo tako daleko kao što se naizgled čini. Najstrašniji prizori nepravde, jezovite neiskrivljene patnje nečije, plemeniti Don Quijote izbatinan, prevaren i vezan uz prozorsku rešetku, najljepši bogočovjek Prometej prikovan uz stijenu, dobri Krist sramno popljuvan neodoljivo i nehotice izazivaju uz jezu i smijeh, pogotovo ako nam se zorno prikazuju. *Žrtva mora biti kraljevska*. Sofoklo se zajedno sa svojim bogovima okrutno nasmijao i Ajantu i Edipu i Filoktetu, Heraklu, Antigoni i Elektri. To što se ovi likovi sami razapinju na križ, pa i sami koji put kroče put njega, još više ukazuje na to da im je bio davno istesan. Nije Sofoklu stalo ni do prikazivanja manijakalnih tipova ni puta na raspeće, pa ni patnje u njenoj čistoći. Ne bih rekao ni da je, poput Hagesije, propovjednik smrti. Tko zna, možda njegove nadahnute Golgote i nemaju intencija? Opet se vraćamo onom što je već rečeno o Euripidovim tragičkim zbivanjima: da su nerazumljiva. Sofoklo je još nerazumljiviji.

ANTIGONA

Al' ne za mržnju, već za ljubav rodih se!

ANTIGONA

Dokažem li postavke o strukturi tragičkog zbivanja pravednog kažnjavanja *ἕβρις* upravo na primjeru *Antigone*, poznatog remek-djela Sofoklova, bit će to valjan dokaz za strukturu takva tragičkog zbivanja uopće. Zato, *festina lente!* Kao što se pokazalo u *Ajantu*, i u *Antigoni* okvirno proročanstvo ne pojavljuje se na početku nego pri kraju tragičkog zbivanja. U *Ajantu* izriče se prorok Kalhant, a u *Antigoni* prorok Tiresija.¹⁴ Proročanstvo se u Sofokla formira postepeno i logična je posljedica tragičkog zbivanja, njegovo konačno formuliranje i obistinjenje. To se vrlo lijepo može pratiti u *Antigoni*. Poput kuge u *Edipu kralju*, u *Antigoni* „diže se silan vihor“ – božanstveno proročanstvo, a zatim, sami bogovi odbijaju svoje žrtvene darove.

Usporedimo načas Ajantove i Kreontove grijeha. Ajantova *ἕβρις*, koja ga je dovela do pokušaja ubojstva vojskovođa, okrenula se napokon protiv njega samog, kao i Kreontova, no Ajantova je ipak kud i kamo više njegova „privatna stvar“, pošto je otklonjena ubilačka usmjerenost spram kraljeva. Kreontova *ἕβρις* kažnjena je tek donekle smrću Hemonu i Euridike, – kažnjavanje se nastavlja. Bit će zaustavljeno, smireno, *tek potpunim uništenjem grada Tebe*. Kreont je uzročnik propasti Tebe, otklona bogova od grada kojim je kraljevao: on je najveći hibrist svih grčkih tragičkih zbivanja. Antigona djeluje svojevrijedno, ali na njenoj je strani tebanski narod, ona je predstavnik božje volje za harmonijom. Kreont je, opet, prikaz kraljevske nesposobnosti,

¹⁴ Riječ vrač u tragičkom zbivanju treba uvijek zamijeniti riječju prorok. Spinoza u *Teološko-političkom traktatu* kaže: „Prorok je onaj koji tumači Bogom otkrivene stvari onima koji, nemajući saznanja o božijem otkrovanju, mogu da ga shvate samo verom. Kod Jevreja prorok se zove n a b i, to jest govornik, tumač . . .“ (prev. B. Gavala). Branko Despot u *Filozofskom dnevniku* (str. 106) navodi: „Vidjelac, *μάντις*, kao onaj koji „posjeduje proročku vještinu“, ili onaj koji je svoj „prirodni dar“ razvio do umijeća, i kroz to jest *oživotvorena mantika* (podcrtao ZČ), ili samo živo vidjelačko viđenje onoga bude-bitu, pričinja se – zbog toga jer se mni da ono buduće jest i sve što sada jest i što je bilo – u liku onoga koji je „sadašnjost znao, budućnost, prošlost je znao“ (*Ilijada*, I, 70, prev. T. Maretić“).

oličenje tiranske neodgovornosti i nedosljednosti. Možda će se na osnovi navedenog pokazati koliko je za shvaćanje i diferenciranje onog osebnog grčke tragedije bitna političnost, ono što je u ili protiv interesa zajednice.

Ranije sam postavio tvrdnju da je Kreont tipični „tragički lik“, a ne Antigona. Objašnjenje će ove tvrdnje biti izlišno ukoliko se već pokazalo da tragedija jest prikaz tragičkog zbivanja u kom učestvuju likovi, a ne prikaz tragičkih likova kroz zbivanje koje ih osvjetljava. Za sada je dovoljno ponoviti ono o Antigoni što je bilo rečeno o Prometeju: ona djeluje u skladu s promisli, a Kreont je epimetejski lik *par excellence*, onaj kojem se *eo ipso* nužno dešava „prebačaj iz sreće u nesreću“, onaj koji ne shvaća bit vlastita djelovanja, biće re-agiranja na zbivanja koja je sam pokrenuo i koja više nije uspio zaustaviti.¹⁵ Ukoliko tragedija opisuje tragičke likove, onda ona predstavlja zbivanja opisa epimetejštine (koji put tek malo protkane prometejštinom), a to, kao što se pokazalo u određenjima struktura tragičkih zbivanja – načelno ne stoji. Tragički likovi su prometejski, a ne epimetejski likovi. Niti je Kreont, niti Zeus tragički lik, pa, niti Ajant, dosljedeo gledano. Mogla bi se postaviti odmah zamjerka ovom stavu: pa po tome ni Agamemnon, Kserkso i još neki likovi nisu tragički likovi! Mislim da oni doista *nisu* tragički likovi, to jest, jesu uvijek tek uvjetno – u skladu s tim koliko je u njih prikazano onog prometejskog, pro-misaonog. Između ostalog, tu prebiva razlog zašto gotovo uopće ne upotrebljavam toliko eksploatirani Aristotelov i Sofoklov pojam *ἀμαρτία, ἀμάρτημα* – pogreška, grijeh, prestup, zabluda, promašaj, propust, nego radije, gdje god mogu – *ὑβρις* – oholost, drskost, bogohuljenje, *μανία* – obuzetost, mahnitost, ludilo, kao i *ἤθος* – ćud, zavičajnost. Dešava se da promisljeni pate zbog pogreške, ali to nije njihovo obilježje. Mnogo je češći slučaj da oni pate zbog tuđih grijeha, a da sami ne griješe uopće. Ni Krist, ni Prometej, ni Antigona, ni Edip ne griješe, a opet – radi se o tragičkim zbivanjima. Pojam *ἀμαρτία* možda najbolje, najtočnije pogađa bit onog tragičkog, ali, s obzirom na sama tragička zbivanja ipak je na tekstovima neutemeljena konstrukcija. Stav prema kojem Kreont čuva ljudsku zakonitost, zakonitost grada, sasvim je netočan u odnosu na tragičko zbivanje *Antigone*. Tad bi on bio zabludno-„promisljen“ – što je, u krajnjoj liniji, kad se sintagma doista promisli – besmislica. Zbivanje govori sasvim suprotno. Kreont svoju *ὑβρις* proglašava zakonitom, i pomoću Sile i Vlasti podržava i čuva to uvjerenje. Primjer Edipa u *Edipu kralju* još će više objasniti izloženo. Jer, Edip je, da već sad napomenem, veliki prometejski, a ne tek puko epimetejski lik poput Kreonta.

Strukturu tragičkog zbivanja *Antigone*, kao paradigmatičkog zbivanja pravednog kažnjavanja *ὑβρις* iznosim u duljem obliku, strogo prateći dijelove iznošenja zbivanja. Namjera mi je da ovakvim izlaganjem ukažem na ulogu izmjenjivanja korskih pjesama s epizodama, čija pravilnost uzrokuje ritmiziranost zbivanja.¹⁶

¹⁵ Za razliku od Agamemnona (u Euripidovoj *Ifigeniji u Aulidi*), Ajantova i Kreontova *ὑβρις* kažnjava se već u tragičkom zbivanju.

¹⁶ Pojam „tragički ritam“, „ritmiziranost radnje tragedije“ i njima slični upotrebljavaju se vrlo često i postali su upravo *trade mark* „znalaca“ tragedije. Smatram pristup tragediji preko istraživanja njena „ritma“ površnim, plitkim, jalovim u sagledavanju biti tragičkog zbivanja, a evo kako mi se čini da je do njega došlo. Temeljem istraživanja ritualnosti tragedije velike škole klasičnih filologa iz Cambridgea – Frazera, Murraya, Harrisonove – proučavanja tragedije u XX stoljeću krenula su novim, plodonosnijim pravcima. Umjesto da se i dalje bave naivnim razmatranjem moralnih i drugih značajki „tragičkih heroja“, tad kao i danas vrlo popularnim psihoanaliziranjem po uzoru na Freuda i Junga, pozitivističkim prikupljanjem svih nevažnih podataka o patrijarhalnoj Grčkoj koji po sebi ništa ne govore, filozofijsko-estetičkim navlačenjem oko toga što je „ono tragičko samo“ i „pročišćenje, čišćenje, očišćenje osjećaja“, napokon su se znanstvenici okrenuli samoj tragediji (inspirirani Nietzscheom) i strukturi njena zbivanja (što je već odavno, 5 stoljeća pr. n. e. preporučao i odlučno zastupao Aristotel). Ali, nažalost, ritualisti o strukturi tragičkog zbivanja *baš i nisu mnogo rekli*, oni su dali samo ne suviše uvjerljivi prikaz ritualističkog objašnjenja *početka i kraja*

PROLOG

Ta dulje svidat se
Ja svijetu moram onom negol' ovome,
Jer ondje do vijek ću počivat.
ANTIGONA

Antigona izlaže Ismeni, sestri, svoju nepokolebljivu *namjeru* da, usprkos Kreontovoj zabrani pod prijetnjom smrću, pokopa brata Polinika. Ismena, slažući se s Antigonom u namjeri, priznaje da nije u stanju sudjelovati. Sestre se udaljuju jedna od druge. Ismena naime smatra da „za nemogućim uopće ne valja ići“, na što joj Antigona odgovara da je mrzi zbog takvih riječi.

PARODOS

Dolaze tebanski starješine (kor). Pjevaju o dugotrajnom ratu i opsadi Tebe. Napokon, rat je završen i treba ga zaboraviti. Skupili su se na poziv Kreonta, novoga kralja tebankog.

EPIZODA

Kreont otpočinje dug ponosit govor starcima izlažući načela svoga shvaćanja kraljevanja: poznavanje gradskih starješina, slušanje dobra savjeta za probitak grada, te dobrostivost a ne tiranija. On neće nikad propustiti da uvidi otkud dolazi propast grada (ironija). Temeljem upravo ovih načela odlučio je (bez savjetovanja) ne dopustiti da Polinik bude pokopan, već njegovo tijelo . . .

tragičkog zbivanja (struktura: *ἄγων, πάθος, ἄγγελος, θρήνος, ἀναγνώρισις, περιπέτεια* i *ἐπιφάνεια* uopće ne zahvaća cjelinu tragičkog zbivanja). Kennet Burke, Fergusson i drugi pokušali su s teatrologijskog stajališta, bar se meni tako čini, popuniti prazninu antropoloških sagledavanja tragedije. Na prastaraj grčkoj poslovič *πάθει μάθος* zasnovali su teoriju da i svaka pojedina epizoda tragičkog zbivanja (u društvu korske pjesme) sadrži u sebi neku Namjeru djelovanja i djelovanje, neku Patnju uslijed toga i neku Spoznaju, što je Burke izrazio trijadom *ποίημα*, djelo, čin, *πάθημα*, patnja, nesreća, *μάθημα*, spoznaja, ono naučeno. Ovakve trijade, po njima, pravilno proizlaze jedna iz druge od početka do kraja tragičkog zbivanja, ritmično i harmonično bujajući. Takav pristup tragediji za mene predstavlja ishitrenu konstrukciju koja se oslanja na Sofokla, a ne na Euripida i Eshila, kao i na *jasnu logiku tvorbe tragičkog zbivanja*, pa i *logiku tvorbe svakog umjetničkog djela*. Kao što svaka lirika pjesma ima svoj ritam, pa i svaka strofa i stih u njoj, kao što postoji ritam romana i ritam njegova poglavlja, kao što kip i slika i njihovi dijelovi u sebi nose sebi svojstven ritam (o čem jasno progovora Platon u *Zakonima*), tako je to i s dramom, koje sama narav zahtijeva da se nešto desi u svakom njenom činu, prepozna ili izokrene, suprotno od očekivanja. Postoji određeni ritam same strukture tragičkog zbivanja kao umjetničke forme, kao što postoji i ritam soneta. No tragički ritam Eshila, Sofokla i Euripida međusobno se *potpuno razlikuju* i treba ih tražiti u onom svakom od njih napose svojstvenom, samo ne u samoj formi tragedije.

Još nešto. Sasvim je netočan Fergussonov stav prema kom korske pjesme često mogu biti samo „lirska pratnja“ (to je netočno i u odnosu na Euripida). Svaki je *στάσιμον* duboko povezan sa zbivanjem, a nije krivica tragičara što su nama korske pjesme često teško razumljive, posebno onda kad kor pjeva manje poznata mitska zbivanja. Mnogo mi se već puta desilo da shvatim istom nakon mnogih čitanja neke korske pjesme njen smisao i funkcionalnost u zbivanju. Takva uočavanja, kao navedeno Fergussonovo, načelno su pogrešna i pridonose nerazumijevanju tragedije. Tako se, primjerice, o *dei ex machina* i liku Glasnika obično govori kao o općenitu obilježju tragedije, a uistinu promišljajući fenomen boga iz stroja moramo doći do zaključka da je prisutan *samo* u Euripida. Isti je slučaj s likom Glasnika. Glasnik jest prisutan u sve trojice tragičara, ali u svakoga on ima *sasvim različitu funkciju*.

... prepušta pticama i psima.¹⁷

Kor odgovara Kreontu:

... Ti se dašto svakim zakonom
Za mrtve služiti smiješ ko za žive nas.

(Neobična je uloga kora u *Antigoni*. Najčešće doista tek bezličan, u razgovoru s Kreontom on pokazuje velik strah i pretvornost. I stražarevo ponašanje ukazuje na veliki strah od novog tiranina, inače neuobičajen u tragičkim zbivanjima).

Naizlazi jedan od stražara koji je bio zadužen da pazi na to da nitko ne pokuša pokopati Polinikovo tijelo. Nakon duga oklijevanja priznaje da je netko tajom prekrpio tankim slojem zemlje Polinikovo tijelo, te propisno obavio sveti obred žrtve ljevanice. Kreont bjesni, a kor kaže slutnju:

božja volja

Jest davno, gosporadu, razum puti me,
Da l' od boga ti nekud nije djelo tol

Kreont, zaboravljajući ranije izložena načela, mahnita, svud oko sebe videći neprijatelja. Prijeti smrću stražarima, svima koji „protiv njega ple-tu urotu“, ukoliko prekršitelj ne bude pronađen. Stražar, rekavši o Kreontu kad je ovaj otišao, da je strahota (*δ' εὐόβη*) kad sudac sudi krivo, priznaje koru da se nije nadao izvući živu glavu.

STASIMON

Mnogo je silno, al' ništa
Nije od čovjeka silnije.

Kor pjeva slavnu himnu čovjeku, uopće se ne obazirući na zbivanja, nego tek sasvim općenito govori o pokori grada koja dolazi kad netko zlo čini drskom srcu na volju, ne štijući zakon doma i svetu pravdu božju.

EPIZODA

Ti si živa, moja duša je
Već davno mrtva, mrtvim samo koristi.
ANTIGONA

Stražar dovodi uhićenu Antigonu. Na Kreontovo pitanje kako je ulovljena stražar odgovara: prestrašen od bijesa Kreontova vratio se k lešu. Zajedno s ostalim stražarima skinuo je prah s tijela Polinikova, te on opet osta nepokopan (najveća *ἔβρις* koja se zbiva u samom tragičkom zbivanju). Zatim se stražari sklone od smrada mrtvacu. To potraje sve do sunčeve pripeke, kad se desi čudo...

Ali tad sa zemlje vihar ti
Stup praha digne iznenada — iz neba
Strahotel —, polje prekri, kida lišće sve
Sa šume u ravnici; napuni se njim
Zrak silni. I zažmiriv božju trpljasmu
Mi kazan.

Kad se smirilo strašno nevrjeme oni ugledaše Antigonu kako plačući promatra opet odgrnut prah s brata. Ona nanovo prekri tijelo prahom i izli na nj trostruku ljevanicu žrtvu. Zatim su je uhitili i priveli. Kreont, otpustivši stražara, strogo ispituje Antigonu. Ona priznaje djelo, znala je za proglaš i spremna je umrijeti. Smatra da je zakon božji iznad Kreontove samovolje. Ujedno, uz nju je i narod tebanski, koji također smatra ukop mrtvacu plemenitim, no, strah ga je to reći otvoreno.

Kreont pozva na ispitivanje i Ismenu, smatrajući je suodgovornom ukopu Polinika. Ismena pristaje uz sestru, iako nije sudjelovala pri ukopu. Antigona je odbija ne osjećajući više ljubavi prema njoj i ne dozvoljavajući joj da *podijele sudbinu*:

A druge, riječju što no ljubi, ne volim.¹⁸

Kreont ih zatim obje daje vezati. Ismena ga još pita da li će doista dati ubiti Antigonu, vjerenicu svoga sina. Kreont odgovara potvrdno.

¹⁷ Kreont nije dozvolio pokopati ni ostale vođe pohoda na Tebu, što će biti uzrokom propasti grada, ali se to tek kasnije spominje u Tiresijinu proročanstvu.

¹⁸ Sjajan primjer grčkog shvaćanja djela. Spremnost na priznanje nepočinjenog djela ništa nije spram doista počinjenog djela. Priznanje nepočinjenog manje je vrijedno ne zbog naknadnog obrata u mišljenju Ismene, nego zbog toga što nije imala hrabrosti djelo doista počiniti. Sto-

STASIMON

Zlo drži onaj gdjekada
Za dobro, komu nagoni
U groznu bijedu srce bog.

Kor mračno pjeva nesreću i prekletstva kuće Labdakove:

Ta zadnji eto ogranak,
U domu što ga Edipovu obasja
Sjaj sreće, podzemnijeh opet bogova
Mač sada kosi krvavi
I riječi nerazum i bijesna srca strast.

EPIZODA

Hemon moli oca Kreonta da promijeni svoju odluku o kažnjavanju Antigone. Dijalogično natjecanje. Pobjeđuje Hemon. Kaže Kreontu, koji zastupa bezuvjetnu pokornost vladaru, da je puk tebanski uz Antigonu. Kao pravi tiranin u današnjem smislu riječi, Kreont odgovara:

Pa za drugog (narod, ZČ), ne za se zemljom da vladam?
te
Pa ja da griješim, svoju gdjeno štujem vlast?

Razvija se svađa između sina i oca. Prelazeći na argumentaciju ad hominem, Kreont saopćuje još jednom neslomljivost svoje odluke. Hemon mu odgovara:

Pa mrijet će (Antigona, ZČ), al' će nekog ubit njena smrt!

Kreont, podložan manijačkom bijesu, hoće dati ubiti Antigonu odmah pred Hemonovim očima. Hemon na to odlazi, odbacujući oca. Kor bojažljivo daje naslutiti Kreontu mogućnost zlog razvitka zbivanja. Kreont, za uzvrat, odlučuje Antigonu kazniti najstrožom kaznom — živu je strpati u grob.¹⁹

STASIMON

Kor svaljuje krivnju za strašnu svađu između oca i sina na Erosa:

Ti djevici u potaji
Na lišcu nježnu počivaš,
Pučinom morskome prelaziš,
Seljaku pod krov zalaziš;
Ni besmrtnik ti pa ni čovjek ijedan
Kratkovjek uteć ne može.
Tko tebe primi, mahnita.

EPIZODA

Živu me Had,
U kom svima počinut je,
Aherontu na žal vodi sad!

Tuguje Antigona uspoređujući svoj usud s Niobinim, a odgovara joj tugo i tihim divljenjem kor:

Ti u smjelosti pope se krajnjoj
Visoko Pravdi do visokog praga

slutnja budućih
tragičkih zbivanja

proročanstvo o
bijesu bogova:

ga je Ismena već *izabrana*, ona više nije kao epimetejski lik dostojna *πρωίπερος* izvan-redne sudbine, poput Antigone, prometejskog lika. Antigona kaže Ismeni: „Ti život sebi odabra, ja sebi smrt!“

¹⁹ Oduzeti sunčevu svjetlost živom isto je takva *ἔβρις* spram olimpskih bogova, kao i ne ukopati mrtvog spram podzemnih bogova. Ovo će Kreontu spočitnuti prorok Tiresija:

Ti živu dušu vrže s gornjeg svijeta nam
U donji i u grobu grdo udomi,
A mrtvu opet ovdje ne daš, bozima
Da dolje ode, već bez groba, posvete
Njeg puštaš, a nit tebi, niti bozima
On gornjim pripada, već ti to siliš ih.
A zato osvetnice tebe vrebaju
Erinije — bič skori Hada, bogova,
Te ista ta će tebe stići nevoljal

Al' grozno se eto, o'j dijete, spotaće.
A muku nekakvu očinsku mučiš.²⁰

Kreont grubo upada:

Grobu je
Zatvor' te, kako rekoh, pod svod, samu je
Najsamiju vi pustite, nek ili mre
Ili živa pod onakvim krovom gleda grobl

Kor ne ohrabruje Antigonu. Ona, najsamija, odlazeći, kaže:

Oh, gledajte mene, glavari Tebe,
Kćer kraljevsku, koja sama još ostah, —
Što l' trpim a od kakvijeh ljudi,
Jer svetu dužnost izvrših!

STASIMON

MOĆ JE SUDBE STRAHOVITA

μοῦρβία τις δύναισις δειρά

Kor pjeva o nesretnim sudbinama onih koji su živi zatvoreni u grob, poput Danaje koju je pohodio Zeus u obliku zlatne kiše, oslijepljenih poput Finejeve djeca, omamljenih, poput nesretnog hibrista Likurga. Smisao ove prekrasne stajaće pjesme sigurno je vezan uz zbivanja *Antigone*, ali mi nije jasan. Izgleda da predstavlja ispraćaj Antigone u grobnicu, jer kor se u pjesmi njoj obraća, ali isto tako i da nagovještava zbivanja koja nadolaze.

U kulu zarobljena Danaja i oslijepljena djeca Finejeva kao da se prisposobljuju Antigoni kojoj se oduzima svjetlost, a mahniti zasljepljeni Likurg koji je uvrijedio Bakha kao da predstavlja Kreonta. Govoreći o slijepoj Finejevoj djeci kor kaže:

Za osvetom viču — rukom krvavom
A mača oštricom i čunkom tkalačkim."

Slijepa djeca, krvava ruka i oštrica mača, te tkalački čunak mogli bi simbolizirati uskoro mrtve Antigonu, Hemonu i Euridiku.

EPIZODA

Dolazi slijepi prorok Tiresija, praćen od dječaka, i obraća se Kreontu:

O vlasu zanj, sad opet visi sreća ti.

Dokazuje to mnogim zlim znakovima — proročanstvima:

a) čuo je nepoznat ptičji glas, lepet krila, zatim kriještanje i međusobno klanje nepoznatih ptica;

b) pokušao je zatim žrtvovati, ali iz žrtve ne suknu plamen, nego se tek mast iscijedi, a žuč vrcnu i rasprsne se. Nije uspjelo ni gatanje ni bedrene kosti. Nije bilo znaka.

Tiresija ovako protumači strašna znamenja:

proročanstvo

A ovo radi tvoje volje strada grad.
Jer svi nam žrtvenici i sva ognjišta
Sad ptičje a i pasje hrane — paloga
Jadnika, sina Edipova — puna su.

²⁰ Podsjećanje na obiteljsko prokletstvo. Napominjem da bi se govor kora mogao i potpuno drugačije shvatiti, — onako kako ga razumije Antigona: kao podsmijeh, omalovažavanje, ili — ne baš preveliku sućut i zainteresiranost. Kor odgovara Antigoni na njenu usporedbu s Niobom:

Al' božica bješe i koljeno božje,
A mi smo smrtnici i od roda smrtna.
Al' opet je slava velika za te,
Što ginući istu ćeš s bozima sudbu
I živa i poslije mrtva podijeliti.

Antigona odgovara:

Ah, smiju mi sa' Očinskih bogova ti, što se
Sad rugaš meni, a još nijesam mrtva, već živim?

Pa onda bozi uz žrtvu već molitve
Ne primaju nit plamen sa bedara,
Nit grakće ptica glasom zgodnim okusiv
Te masne krvi poginula čovjeka.

Tiresija savjetuje stoga Kreonta da se urazumi. Kreont mu uvredljivo odgovara (poput Edipa u *Edipu kralju*)²¹, te Tiresija, uvrijeđeno, nastavlja izlagati proročanstva:

okvirno proročanstvo
obistinjenja kažnja-
vanja Kreontove
ὄβρις
proročanstvo o
novom pohodu
na Tebu

Kreont će uskoro morati dati jednog mrtvaca iz svoje obitelji za odmjenom mrtvaca kog nije poklonio podzemnim bogovima. Vrebaju ga Erinije, Hadske osvetnice.

Budući da Kreont nije dao pokopati ni ostale vojskovođe pohoda na Tebu, gradovi palih dižu se na Tebu. Odgovornost za to je Kreontova.

Kreont se prepaio strašnih proročanstava. Ta, zna se da Tiresija, veliki prorok, ne laže.

obrat:

Odlučuje poslušati Tiresiju i spriječiti obistinjenje jezivih proročanstava. Žurno kreće sam pokopati Polinika, sad i sam uvjeren da je bolje čuvati stare zakone.

STASIMON

Kor moli Bakha da pritekne u pomoć spasu Tebe:
Nevolja ljuta grad, sav narod pritisnu . . .

EKSODOS

Stiže glasnik koji priča . . .

obrat

. . . nesreće.

U toku njegovog izlaganja prisutna je i Euridika, žena Kreontova, koja sluša vijesti bez riječi.

Kreont i Glasnik prvo su pokopali Polinika kako doliči. Došavši do grobnice čuli su nečiji jauk. Kreont nasluti nesreću:

slutnja bliskog
obistinjenja okvirnog
proročanstva

O, jadan jal
Zar prorok sam? Zar od putova prošlijeh
Sad putem ovo idem najnesretnijim?

Provalivši u grobnicu zateknu u njoj Hemonu kako grli obješeni leš Antigonin. Hemon pokušava mačem ubiti Kreonta, ali ne uspijeva u tome . . .

obistinjenje okvirnog
proročanstva kažnja-
vanja Kreontove
ὄβρις

. . . te se sam ubije.

mračna slutnja:

Euridika, i dalje bez riječi, polako se okrene i ode u svoje odaje.
Kor se straši jezive tišine kojom je Euridika saslušala Glasnikovo izlaganje.
Noseći mrtvo tijelo Hemonovo Kreont sa slugama ulazi u dvor. Kor izriče:

spoznaja pravednog
kažnjavanja ὄβρις

Al' evo gospodar glavom sam dođe
I drži u svojoj ruci znak očit —
Grijeh ako se reći to smije, ne tuđi,
Već kojim sam sebi dušu ukalja.

TUŽALJKA

Oh, oh nezasitno ždrijelo. Hadovo,
Zašto me, zašto me ubijaš?
KREONT

Kreont izriče spoznaju pravednog kažnjavanja svoje nerazumnosti, svojih grijeha (ἀμαρτήματα). Glasnik najavljuje nove muke Kreontove.

²¹ Uvrijediti proroka ili svećenika velika je ὄβρις, isto što i uvrijediti boga. Ova se ὄβρις bezuvjetno kažnjava.

ve. Ubila se i njegova žena, Euridika, proklevši Kreonta prije smrti. Sav slomljen, gledajući njeno mrtvo tijelo, Kreont zavapi:

Brže me vodite, s puta me vodite,
Jer sam toliko, koliko ništica.

nadajući se skoroj smrti.

TRAHINJANKE

*Kralj Kronid, svijetom što no vlada
Bez boga ne udijeli sreće
Smrtniku, već nad svima kruži
Žalost i radost, svojijem
Kao što putem kružit zna
Zvijezda nam sjevernica.*

KOR

Opet se susrećemo s Heraklom, ovog puta (sve do pred kraj tragičkog zbivanja) bezličnom totalno-živućom mrkom grčkom junačinom u lavljem ogrtaču s čvornatom maslinovom batinom na ramenu, koja sije oko sebe smrt zadužena da očisti (*καθαίρω*) svijet od svih mogućih nemani. Strukturalno gledano, tragičko zbivanje jest u svakom pogledu dosljedno izvedeno obistinjenje proročanstva. Strukturalno — sve je jasno i očigledno, ali „što je pjesnik htio“ s ovom tragedijom — to je nejasno. *Trahinjanke* u svakom slučaju nisu prikaz likova (to uostalom nije niti jedna tragedija). Neki u ovom tragičkom zbivanju nalaze odbacivanje i prijekor bogova, što je donekle umjesno s obzirom na tekst tragičkog zbivanja, ali nije s obzirom na Sofoklovo djelo uopće. Ova je tragedija možda tek odličan oslonac onima koji Sofokla smatraju prvenstveno izvanrednim majstorom „tragičke forme“ (za što su *Trahinjanke* upečatljiv dokaz), forme kojoj je sadržaj podređen, pa čak i sekundaran.

Formalno, kulminaciju zbivanja predstavlja prepoznavanje obistinjenja proročanstva od strane heroja Herakla, uz prepoznavanje Dejanirino njene zablude u djelovanju. Temeljna misao koja se provlači kroz zbivanje, kao „objašnjenje“ njegove tragičnosti, jest za nas već standardno izlaganje tragičnosti ljudskog djelovanja koja se iskazuje u stalnoj mogućnosti obrnuta rezultata djelovanja od onog očekivanog, kao i neizvjesnost svake ljudske sudbine. Pesimizam Sofoklov otkriva se ovdje vjerom u jedinu izvjesnost ljudske sudbine — njezino smirenje u smrti.

Trahinjanke su lijepa potvrda sjedinjenosti prometejskog i epimetejskog — u Dejaniri. Epimetejsko je njeno djelovanje, koje, vođeno trenutnom strašću, tek kasnije samo sebe promišlja. Dejanira nalzged doista nehotično počinja tragičku pogrešku — *ἁμαρτία*. Ali, mitolojski gledano, to je sasvim pogrešan zaključak. Ne treba zaboraviti da je Dejanira sestra nesretnog Meleagra, kog je njegova majka Alteja ubila na sličan način kao Dejanira Herakla.²² Ovo je Sofoklo sigurno imao na umu.

Struktura tragičkog zbivanja: Heraklo, obavljajući posljednji svoj zadatak, ujedno osvaja Euritov grad. Ostavio je Dejaniri, svojoj ženi, oporuku zajedno s dvovrijednim proročanstvom:

²² Kad je Meleagar, slavni ubojica Artemidina kalidonskog vepa, tek sedam dana bio star, dođe njegovoj majci Alteji Moire, Usudnice s neobičnim darom — ugarakom. Sve dok taj ugarak ne izgori, glasilo je njihovo proročanstvo, Meleagar će živjeti. Alteja je ugarak pažljivo čuvala, ali kad je Meleagar pobio njenu braću, sama ga je bacila u plamen, a zatim se, mučena grizodušjem, objesila. Smrt je Meleagra vrlo slična Heraklovoj i mislim da Sofoklo na to ukazuje. Ugarak, kao i žrtvena košulja godinama su čuvani u tamnom sanduku, a prema jednoj verziji mita i Dejanira se objesila.

proročanstvo Dodonskog hrasta²³

Heraklo će ili poginuti na zadatku, ili ga uspješno obaviti, te ostatak života provesti u sreći.

Dejanira se plaši za Herakla, no kor je tješi i nagovara da se ne plaši:
To sunce — Sunce žarko, što nam ga jasna
Sveđ noćna trnuć rađa i na počinak sprema, —
Molim, neka mi javi,
Gdje mi — gdje mi sin Alkmenin boravi!

Po naputku kora trahinskih djevojaka Dejanira šalje sina Hila da potraži Herakla. Ali, upravo stiže glasnik koji javlja sretnu vijest: Heraklo je i posljednji zadatak obavio uspješno i pobjedonosno se vraća s plijenom. Kor pjeva sreću, ples je to i pjev mladih Trahinjanki spremnih na udaju.

Al' objijesti ni sami bozi ne vole.
*Τῆριν γὰρ οὐ στέργουσιν οὐδὲ δαίμονες.
LIHA

Heraklo još neće doći, budući da se zavjetovao izvršiti hekatombsku žrtvu, no tu je već njegov vjerni suborac Liha koji dovodi zarobljene žene, među kojima i Jolu, kćerku Euritovu. Liha priča o pobjedama, skrivajući istinu o tome da je Heraklo zapravo zavojsnik na Eurita isključivo zato da se dokopa Jole. Od strane glasnika pritiješnjen, ipak priznaje istinu Dejaniri, kad ga ona izravno pita:

Al' onim zaklinjem te Zeusom, s visoke
Što gore Ete munjom bije, riječma me
Ti ne varaj!

A znati — kakva je strahota?
Τὸ δ' εἰδέναι τί δεινόν

Dejanira je žalosna, zna da će mlada i lijepa Jola sada zauzeti njeno mjesto. Kor pak pjeva o moći Afrodite i omamljivanju zaljubljenih.

Neposredno nakon vjenčanja s Heraklom Dejanira je od umirućeg kentaura Nesa dobila na dar tkaninu natopljenu njegovom krvlju pomiješanom sa otrovom lernejske hidre, kojim je Heraklo premazivao vrške svojih ubojitih strelica. Nes joj je objasnio moć magijskog djelovanja te krvi (čini za srce)²⁴: pomoću te krvi Heraklo će joj uvijek ostati vjeran. Ona stoga natopljuje novu žrtvenu košulju tom krvlju. *U dogovoru s korom odlučuje da je pošalje na dar Heraklu. Na Dejanirino pitanje: poslati košulju ili ne, kor odgovara dijalektički:*

Učinit treba, pa ćeš znat, jer misliš li,
Da znaš, opet ne znaš, dok ne iskušaš.

Netom što je po Lihi poslala svoj dar Heraklu, Dejanira osjeća strah, mračnu slutnju što se ubrzo obistinjuje. Nes je savjetovao, naime, Dejaniru da magični lijek čuva uvijek daleko od vatre i svjetlosti sunca. Razmišljajući, dosjetila se:

d) smrtonosnosti dara Nes doista nije imao razloga svoju pogibiju nagrađivati. Prije će biti da je dar ubojit, ta, čak i besmrtni Hiron bio je nemoćan protiv otrova Heraklove strijele. Zatim, desio se i

zloslutni znak: dijelak vune kojim je premazivala novu žrtvenu košulju Nesovom krvlju ostavljen na suncu, odjednom je izgorio, a s poda je navrla gusta krvava pjena.

²³ Dodona = Zeusovo svetište u Epiru gdje se pricalo iz tumačenja smista šuštanja lišća prastarog hrasta, odnosno žubora izvora pored hrasta. Ovo svetište Proročanstvenog Zeusa osnovano je još prije dolaska Grka, a obožavanja Zeusa Amona prenijeto je iz Egipatske Tebe.

²⁴ Umirući kentaur Nes ovako je uputio Dejaniru:
Iz rane ako rukom krvi zgrušane
Ti uzmeš ondje, gdje no strijelu okvasi
Žuč crna zmijskog legla — hidre lernejske,
To bit će tebi onda čini za srce
Herakla tvoga, te ni jedne ne će ti,
Kad vidi je, od tebe većma voljet on.

A vidim, strašno djelo sam počinila.
DEJANIRA

Sve više uvjereni da je poslala Heraklu ubojit poklon, Dejanira, grizena savješću, iskazuju namjeru:

uvjetovano
proročanstvo

ukoliko Heraklo nastrada s poklona, ona će se ubiti.

Nailazi Hil, sin Heraklov. Proklinje majku Dejaniru, jer . . .

obistinjenje Dejanirine
slutnje

. . . obukavši ubojitu košulju ona je stegla Heraklovo tijelo, sagorijeva-
jući ga. Heraklo umire u najtežim mukama.²⁵

Hil želi svojoj majci, ubojici oca . . .

prokletstvo

. . . istu sudbinu.

Dejanira, bez riječi (poput Euridike i Jokaste), odlazi. Kor prepoznaje u
zbivanju

obistinjenje
proročanstva

prema kojem će Zeusov sin Heraklo biti riješen muka:

Oj djeve, kako l' brzo nam se riječ božja
Gle ispuni, proročko što je
Nadahnuće davno reče.
Ta ono navijesti, kad ljeto, dvanaest
Mjeseci punih mine, Zeusov da će sin
Rođeni od muka odahnut; stalno
Zacijelo kraju plovi to.
Tko svijetla više ne gleda,
Kako li će još — još mrtav muku mučit?

Stara sluškinja objavljuje . . .

obistinjenje Dejanirina
proročanstva

. . . Dejanira se ubila, probivši ritualno bodežom trbuh na svom brač-
nom krevetu.

Kor se užasava same pomisli na dolazak umirućeg Herakla:

Oh da mi se s ognjišta
Sad zrakom brz vjetar kakav podigne
I s mjesta mene ovog da odnese kud,
Da od straha ne izdahnem,
Kad Zeusova sina snažnog
Spazim 'nako srvana!

Donose umirućeg Herakla. On traži da ga se ubije. Hoće još samo —
osvetiti se Dejaniri..Hil mu priča istinu o tome da je Dejanira nehotice
zgriješila Nesovim poklonom (ἀμαρτία). Heraklo prepoznaje obistinje-
nje proročanstva, kojem nije razumijevao smisao. Zeus Dodonski pro-
rekao je Heraklu:

prepoznavanje obisti-
njenja i istovremeno
formuliranje okvirnog
proročanstva

. . . nitko živ neće ubit me,
Već samo mrtav stanar Hada bit će to.
Slatki oj Hade,
Zeusov ti brate,
Uspavaj, uspavaj smrću me brzom,
Nesretna uništi.

HERAKLO

Heraklovo prepozna-
vanje obistinjenja
proročanstva

o konačnom smirenju i oslobođenju muka u smrti:

Ta mrtvih muka nikakva ne snalazi.
Zatim Heraklo svlači sa sebe plašt i pokazuje preneraženom koru i
svima prisutnim svoje tijelo u živoj rani, otrovom izjedene i sagorene

udove. Zhtijeva da ga se prenese na Zeusovu goru Etu i živa spali na lo-
mači pripremljenoj od hrastova i maslinova drva. Posljednja je njegova
želja — zapovijed da Hil oženi Jolu. Tužna povorka odnosi najvećeg, naj-
ljepšeg, najplemenitijeg heroja-boga, a kor izriče mističnu poruku:

Ničega u tome nema što nije Zaus.
Κούδέν τούτων ὀ τι μή Ζεύς.²⁶

Trahinjanke, smatra se, po mnogo čemu odstupaju od obrasca po kom Sofoklo strukturira svo-
ja tragička zbivanja. Već i sam naziv djela po imenu kora, a ne lika, predstavlja odstupanje od
pravila (i popis nesačuvanih tragedija ukazuje na prevladavanje imena lika u naslovu). Stoga su
neki čak sumnjali u opravdanost atribucije *Trahinjanki* Sofoklu. Zdeslav Dukat u eseju *Eros i
etos braka u Sofoklovim Trahinjankama*, slažući se s platoničarem Polemonom da je Sofoklo
„tragički Homer“, smatra da je obrazac svog tragičkog zbivanja Sofoklo preuzeo iz strukture
Homerove *Ilijade*. Sve Sofoklove tragedije, prema Dukatu, uz izuzetak *Trahinjanki*, slijede otprilike
slijedeći obrazac: glavni lik *Ilijade* Ahilej, izvan-redni bjesomućnik, mučen uvredom ratni-
čke časti, na sva nagovaranja da se vrati u boj odgovara odbijanjem, da bi na to ipak pristao na-
kon smrti Patroklova; tragička je njegova dimenzija u tome što mu je poznato proročanstvo po
kom će i sam uskoro umrijeti. Ova Dukatova teza odgovara po strukturi zbivanja prvenstveno
Filoktetu i *Edipu na Kolonu*, a Ahileja kao obrazac „tragičkog heroja“ lako je naći u Sofoklo-
vim likovima Ajantu, Antigoni, Elektri, Edipu, Filoktetu. Nadalje, Dukat navodi, govoreći o
dvodjelnosti tragičkog zbivanja u Sofokla:

„Neki su kritičari smatrali da i „Trahinjanke“ kriju isti dramski obrazac koji se s tako neočeki-
vanom pravilnošću ponavlja drugdje kod Sofokla. No već njihovo dvoumljenje da li da tragičkim
herojem proglaše Herakla ili Dejaniru pokazuje slabost te interpretacije. Nijedno od njih dvoje
ne uklapa se dobro u koncepciju tog lika . . .“

Posljednje dvije rečenice su ono o čemu sad treba progovoriti. Tko je taj izmišljeni lik koji bi
trebao opstojati u tragičkom zbivanju i zvati se „tragički heroj“? Zašto: Heraklo ili Dejanira
kao „tragički heroj“? Bez daljnega, postoji tip čovjeka kakva vole opisivati Eshil, Sofoklo i
Euripid. Eshilov omiljeni lik prikazan je grandiozno, Sofoklov donquijoteski, Euripidov realisti-
čki. Ali, za cjelnu tragičkog zbivanja ne vidim u tome ništa presudno. Za mene je jedino ovo
posve izvjesno: i Dejanira i Heraklo su tragički likovi, kao i Jola i Hil, pa i Liha i kor. Po tome
je ovo tragičko zbivanje blisko Euripidovu *Ionu* (i još nekim drugim njegovim tragedijama).
Jedno je od obilježja tragičkih likova da budu žrtvovani, drugo da ne shvaćaju bit zbivanja i
svoga djelovanja, treće, da kroče u smjeru obistinjenja proročanstva, četvrto, da su hibristi itd.
U *Trahinjankama* žrtvuje se ritualno i doslovce: Dejanira, Liha i Heraklo, a na svoj način i
Jola i Hil; bit zbivanja ne shvaća, kao ni u *Ionu* — nitko, zabludno djeluju svi u smjeru obisti-
njenja proročanstva, hibristično Dejanira i Heraklo . . . Na ovome mjestu ne mogu se opširnije
pozabaviti pojmom tragičkog lika, pa stoga samo naznačujem svoj stav: tko god se bavi likovi-
ma tragedije i u tome pokušava iznaći njen smisao, duboko griješi u pristupu i udaljava se od biti
tragičkog zbivanja. Nažalost, upravo takav pristup tragediji prevladava u većine komentatora.
To ukazuje na činjenicu da nisu u stanju, obnevidjeli *dijelom*, uvidjeti cjelinu tragičkog zbi-
vanja.

Već se pokazalo u *Ajantu* i *Antigoni* da tragički likovi brzo umiru, a da se zbivanje zatim nastavlja.
To uzrokuje prema mnogim kritičarima dvodjelnost Sofoklove tragedije, te govore o formi
dipthia (v. Z. Dukat: *Sofoklo, Ogladi o grčkoj tragediji*). Dvodjelno sagledavajući Sofoklove tra-
gedije, struktura njegovih tragičkih zbivanja izgleda otprilike ovako:

AJANT

1. Ajant, zaluden, umjesto vojskovođa ubija stoku, zatim spoznaje da mu je um pomračila Ate-
na, pa se ubija;
2. Hibristična svađa oko Ajantova ukopa.

²⁶ Dukatov prijevod naveden u knjizi *Sofoklo, Ogladi o grčkoj tragediji*. Đurić prevodi ove iste
stihove: „I nema u tome ničeg što nije hteo Zeus“, a Rac „A svemu je tome kriv Zeus!“

²⁵ Ubijati dar kraljevske košulje Heraklu zmijouništitelju Robert Graves objašnjava na slijedeći
način: „Obnavljanje živoga smrću „kao zmija koja zbacuje svoju košuljicu“ pozajmljeno je iz
egipatske *Knjige mrtvih*; smatralo se da zmije označavaju kraj stare godine zato što zbacuju
svoju košuljicu, a na grčkom se i starost i košuljica kažu *geros*.“ (*Grčki mitovi*). Poput lova-
čkog psa Marijan Matković je nanjušio svu silinu mitske simbolike ove košulje i motiv pre-
uzeo u svom *Heraklu*.

ANTIGONA

1. Antigona, usprkos Kreontovoj zabrani, pokapa brata i biva zatvorena živa u grobnicu, gdje počinja samoubojstvo;
2. Samoubojstvima Hemon i Euridike, prorečenim od Tiresije, kažnjen je hibristični Kreont.

TRAHINJANKE

1. Dejanira nehotičnom pogreškom unesređuje Herakla, pa se žrtvuje;
2. Heraklo prepoznaje obistinjenje proročanstva, pa se žrtvuje.

EDIP KRALJ

1. Jokasta počinja *ὑβρις* spram Apolona, pa se žrtvuje;
2. Edip prepoznaje obistinjenje delfijskog i Tiresijina proročanstva, pa nakon počinjene *ὑβρις* spram Tiresije i Apolona, žrtvuje svoj vid.

U ostalim Sofoklovim tragedijama teško bi bilo pronaći bilo kakvu dvodjelnost. Ovakvo izlaganje sadržaja tragičkog zbivanja, okrenuto prije svega sudbinama „tragičkih heroja“, doista ukazuje na dvodjelnost, ali, imajući u vidu pretpostavljeni scenski prikaz i, posebno, s obzirom na strukturu „obistinjenje proročanstva“ (kao i ritualnost tragičkog zbivanja) o nekoj dvodjelnosti uopće ne može biti govora 27:

AJANT

Ajantova *ὑβρις*
Atenina volja za kažnjavanjem Ajantove *ὑβρις* – proročanstvo
Ajant žrtvuje stoku – ispunjenje Atenine volje
Ajant spoznaje da mu je *μυρία* poslana od Atene – prepoznavanje
Ajant odlučuje da se žrtvuje
Ajant se samoubojstvom žrtvuje – obistinjenje kažnjavanja *ὑβρις*
Hibristička svađa oko ukopa Ajanta – žrtve
Žrtveno pokapanje – ispunjena volja bogova.

ANTIGONA

Kreontova hibristična zabrana ukopa mrtvaca
Antigonin žrtveni ukop Polinika
Čudo – volja bogova – proročanstvo
Kreontovo hibristično kažnjavanje Antigone živom-mrtvošću
Antigonino sebežrtvovanje
Tiresijino proročanstvo o božjem bijesu
Kreontov pokušaj bijega od obistinjenja Tiresijina proročanstva – (uzaludni)
Hemonovo i Euridikino sebežrtvovanje
Kreontova spoznaja obistinjenja ispunjenja božje volje.

TRAHINJANKE

Dvovrijedno Heraklovo proročanstvo
Heraklova *ὑβρις* – osvajanje Euritova grada
Heraklovo hekatombsko žrtvovanje – radi očišćenja od grijeha
Dejanirina i korska *ἄμαρτία*
Uručenje ubojitog dara – žrtvene košulje Heraklu
Heraklovo žrtvovanje Lihe
Dejanirino prepoznavanje pogreške
Dejanirino sebežrtvovanje
Heraklovo prepoznavanje obistinjenja proročanstva
Heraklovo sebežrtvovanje

EDIP KRALJ

Edipovo prokletstvo i kuga u Tebi – proročanstvo
Svi žrtvenici plamte i svi su Tebanci pribjegari
Božja volja izražena preko delfijskog proročišta
Edipova *ὑβρις* spram Tiresije
Jokastina *ὑβρις* spram Apolona

27 Naime, u sva četiri slučaja (sebe-)žrtvovanja se ili otkrivaju kasnije, pa prema tome ni u kom pogledu nema zastajkivanja, ili se zbivaju istovremeno sa zahuktalim zbivanjem (npr. Ajant se ubija istovremeno s potragom za njim). Dvodjelnim se može shvatiti samo zbivanje Ajanta i ni jedno drugo.

Jokastino prepoznavanje obistinjenja proročanstva
Jokastino sebežrtvovanje
Edipovo prepoznavanje obistinjenja proročanstva
Edipovo žrtvovanje vida

Kod Euripida pokazao sam da u tragičkom zbivanju *Hekabe* postoje dva tragička zbivanja, a u *Feničankama* čak tri od kojih je svako obistinjenje proročanstva. Mislim da ne griješim: u Sofokla je više tragičkih zbivanja isto tako prisutno u pojedinim tragedijama. Upravo tradicionalni stav o prijelazu s pisanja trilogija na pojedinačne tragedije na to upućuje. Špo pokazuje gornji pregled:

1. Strukturu tragičkih zbivanja moglo bi se sagledavati i kao smjenjivanje žrtvovanja, posebno kod Sofokla, a s određenim modifikacijama i kod Euripida i Eshila;
2. Dvodjelnost tragičkih zbivanja pretpostavljena je zbog pridavanja prevelikog značenja tipiziranim „tragičkim herojima“, po mom mišljenju neopravdanog;
3. *Trahinjanke* se sasvim izvjesno potpuno poklapaju strukturom zbivanja s ostalim Sofoklovim tragedijama, posebno s (pretpostavljenim) ranijim njegovim ostvarenjima;
4. Kao i u Euripida i u Eshila, u Sofokla postoji u jednoj tragediji više međusobno isprepletenih tragičkih zbivanja, ili, bolje, više tragičkih sudbina povezanih tragičkim zbivanjem. (Uzrok tome zapravo leži u *višesmislenosti tragičkih zbivanja*);
5. Svaki žrtvovani lik samim je svojim žrtvovanjem tragički lik, a sudionici tragičkog zbivanja, bez obzira na to da li su „tragički heroji“ po bilo kakvu obrascu predstavljeni, međusobno su ravnopravni. Primjerice, u Sofokla Jokasta, Euridika, Dejanira, Jola isto su tako predstavljene tipizirano svojom šutnjom, kao i Elektra, Edip, Ajant itd. svojom donquijoteshtinom;
6. Tragičko zbivanje može se i mora sagledavati samo kao jedinstvena cjelina.

Vraćam se opet *Trahinjankama*. Trebalo bi pokušati bar naznačiti što je s ovim tragičkim zbivanjem Sofoklo namjeravao prikazati. Dukat svoju tezu o povezanosti Sofokla i Homera preko obrasca tragičkog zbivanja Ahilejeve pogibije iz *Ilijade*, proširuje i na preuzimanje strukture zbivanja Homerove *Odiseje* u Sofoklovim *Trahinjankama*. Sofoklo, prema njemu, u *Trahinjankama* tretira, kao i Homer, dva odvojena svijeta, svijet doma, *οἶκος*, i vanjski svijet koji se u jednom odsutnom trenutku isprepliću. Ova zanimljiva interpretacija zasnovana je, možda, na strukturalnoj (ali nikako nije na motivacionoj) biskosti *Odiseje* i *Trahinjanki*. Dukat vuče naivne paralele: Heraklo–Odisej, Dejanira–Penelopa, Hil–Telemah, Omfala–Kirka, nalazeći istovetnost motiva u povratku kući, ženinoj vjernosti i čuvanju doma, sinovskoj odanosti ocu, borbi Odiseja i Herakla protiv sila divljine . . . Nalazim u toj interpretaciji dva, za meni poznate komentatore tragičkih zbivanja, upravo tipična propusta:

1. nehat za mitski izvor motiva;
2. nedostatak sluha za višeznačnost tragičkog zbivanja.

Jedan sloj smisla *Trahinjanki* mogao bi prebivati u tretiranju problema doma i uljuđene zajednice muškarca i žene, ali što to ima zajedničko s božanstvenim Heraklom?

Heraklo ni po čemu ne naliči Odiseju, a posebno ne s obzirom na krug mitova o njemu. On nije lukavi Sizifov unuk ili Laertov sin, nego Zeusov, on je rodonačelnik heroja staroga kova – Tezeja, Filokteta, Ahileja, Ajanta, one ne luta gonjen željom da se vrati doma nego čisti svijet od nemani, obavlja dvanaest zadataka koji odgovaraju mjesecima, da bi, istrošen, umro od istog onog otrova kojim je uništavao zla oko sebe i uskrtnuo u Hebinu zagrljaju, boginje proljeća i vječne mladosti. Heraklo se vraća kući poput Eshilova Agememnona, njegov problem nije vjernost žene, on je podrazumijeva i ne drži do toga mnogo, ti argumenti „na pale“ kod njega (kao ni kod Ajanta ili Edipa). Heraklo, napokon, i to baš u *Trahinjankama*, kao i Euripidovi likovi, *mijenja predznake*. On je i hibrist i nasilnik i najveći grčki heroj i onaj božanstveni osni-

vač olimpijskih igara. Spasitelj, Pobjednik, Hegemon, sin Zeusov. Dejanira je u Sofokla i Penelopa i Alteja i Klitemestra,²⁸ Jola je šutljiva proročica Kasandra kao i instrument Nesove osvete, Heraklo je i Agamemnon i Meleagar i, ako je dopušteno, krajem tragičkog zbivanja, — Isusov predšasnik. Pentej u Euripida preuzima ulogu Bakha i omogućuje njegovo ponovno ritualno žrtvovanje, Heraklo svojim žrtvovanjem omogućuje Novoj godini da uskrsne u proljeće.

Mit kaže da se Jola, nakon Heraklova zauzeća Euritova grada, pokušala ubiti. Bacila se s bedema grada (ritualni način samoubojstva), ali je njena zvonolika haljina usporila pad. Ostala je živa, ali živo-mrtva i šutljiva. Heraklo je morao umrijeti na isti način i od istog otrova kao i kentaur Nes onda kad počini jednaku ὄβρις.

Heraklo zapovijedi Hilu da oženi Jolu i postane njegov nasljednik, ubojica Euristeja i vođa Heraklove djece, koja će nakon nekoliko generacija vladati mnogim grčkim gradovima. Pogrebnu lomaču Heraklovu Hil ipak neće zapaliti. Bit će to ljubitelj posjedovanja Filoktet, koji nasljeđuje Heraklov luk i strijele, pa s time i njegovu slavnu sudbinu i s njom spojene patnje uzrokovane Herinom mržnjom.

EDIP KRALJ

Što ti za volju se svrši, u životu izda te.
KREONT

Zamislilo sam se nad pitanjem: Kako pisati o *Edipu kralju*? Ponovno sam u mislima prelistao sva tragička zbivanja koja smo već iza sebe ostavili — zanosni svijet tragedije (jedan jedini, jedan jedinstveni). Usporediti *Edipa kralja* s *Hipolitom* i *Medejom*, *Trojankama* i *Heraklom*, *Bakhama* i *Ifigenijom* u *Aulidi* Euripidovim, ili Eshilovim *Agamemnonom* i *Prometejem*? A onog podležećeg svijlu njih ima u *Edipu kralju*. Ali, doista, čini se da je ovo tragičko zbivanje izdignuto nad druga, nekako izdvojeno, iako — paradigmatičko! Čuo sam mišljenje prema kojem je Aristotel pisao svoju Poetiku ne oslanjajući se na pojedina tragička zbivanja, nego misleći bit onog tragičkog — apsurdnost ljudske prakse, jedinstvo podvojenosti ljudske, čovjekovu daimoničnost (ni životinja ni bog; i životinja i bog, i ono između; i ono biće koje se zna i može smijati). Ako i jest tako, onda je Aristotel mislio ono što je Sofoklo u *Edipu kralju* stvorio.

Sve motive i načela stvaralačkog postupka, na koje sam ukazao prateći pojedinačna tragička zbivanja, nalazim maksimalno funkcionalno ostvarenim u ovom djelu. Pobrat ću one temeljne: načelo tvorenja tragičkog zbivanja na obistinjenju proročanstva i slojevitom prepoznavanju toga obistinjenja, hibristično djelovanje i pravedno njegovo kažnjavanje, uspostavljanje harmonije uklanjanjem disharmoničnosti, žrtvovanje kralja odnosno sebežrtvovanje, političnost tragičkog zbivanja, ritmiziranost zbivanja, općenitost likova, tragička krivnja prikazana sukobom slijepe vidovitosti s vidovitom slijepošću, pribjegarstvo kao način suodnošenja svijeta ljudi i bogova, obrati, ironija i retardacija . . . Strukturalno gledano, tragičko zbivanje odvija se kroz slojevito prepoznavanje i obrate u obistinjanju proročanstva. Upotrebljavam sad po prvi put izraz koji, vjerujem, odgovara tragičkom zbivanju *Edipa kralja* prvenstveno, a zatim i tragičkom

²⁸ Prema nekim mitografima grabljiva Dejanira kći je Dioniza i Alteje. Strašni riječni bog Ahelej borio se za njenu ruku s Heraklom u liku bika, zmijske . . .

Čas u čovječjem liku s glavom bikovijom,
A potoci mu žive vode liću se
Sa brade guste.

DEJANIRA

Ako ovu mitsku pozadinu nemamo stalno pred očima, kako se usuđujemo ponadati da uopće možemo shvatiti bar dio dubokog smisla Sofoklovih *Trahinjanki*? *Sama mitski sloj* može nas uputiti na iskonsku vezu tragedije i Dionizovih ritualnih svetkovina!

zbivanju uopće — do kraja se obistinila u ovom djelu — *odgovornost zbivanja*. Zbivanje sve nosi, nosioci zbivanja odgovorno (u pitanju je život ili smrt!) učestvuju u njegovu odgovornom samoodvijanju.

Prelazim na sagledavanje *tragičkog zbivanja Edipa kralja*:

PROLOG

*Ta grad se, kako i sam vidiš, silno već
Koleba, iz dubine sad nad vale, smrt,
Prolomit glave svoje više ne može,
Plod zemljici mu gine u zametku već,
A gine stado, govedo mu na paši.
I porod gine ženama u utrobi,
Grad ošinu i bije bog vatronoša, (πυρφόρος θεός)
Ta mrska kuga, s koje prazni s' Kadmov dom,
A cvilom, plačem, bogati se crni Had.*

SVEĆENIK

„Mnoštvo naroda sjedi na stubama žrtvenika pred dvorom kraljevskim u Tebi. Tu stoji i kip Apolonov.“ Kuga vlada Tebom, svi gradski žrtvenici plamte, čuju se naricanja, ore se peani.²⁹ Sav okupljeni narod nosi pribjegarske maslinove grančice, a gradski glavari, predvođeni Svećenikom, došli su pred svoga kralja — grad je ugrožen. Čeka se riječ vladara, onog na kom počiva Teba. Čeka se spas. A Edip je oličenje velikoga vladara, ozbiljan, dostojanstven, razborit, spasilac — σωτήρ i oslobodilac od „strašne pjevačice“ Sfinge, „najbolja duša“. Ne smatraju tebanski glavari da je Edip bog, ali, među ljudima je prvi:

*. . . za boga te ne držimo mi,
Al' čovjek si nam prvi ti u nevoljam'
Života i u božjoj sreći suđenoj.*

SVEĆENIK

45

Edip odgovara glavarima Tebe:

Vaš bol se tiče pojedinca, svakoga
Za sebe, nikog drugog; moja duša grad
Pa mene a i tebe žali zajedno.
Pa zato ne budite me, gdje snivah san . . .

Edip je već poslao Kreonta, brata svoje supruge Jokaste, u Delfe, da upita proročište Apolonovo kako da se otkloni pošast. Kreont se upravo vraća, ovjenčan „rodnim lovorom“ oko glave, sretan što nosi pouzdani znak spasa grada, jasno izrečeno Pitijino proročanstvo. Edip traži od Kreonta da javno objavi to proročanstvo, budući da je ono „javna stvar“. Kreont ga iznosi:

uvjetovano Pitijino
proročanstvo

Kuga će biti otklonjena od Tebe ukoliko grad kazni „prokletstvo zemlje“ progonstvom ili smrću. Ovo je „prokletstvo“ ubojica bivšeg kralja Tebe — Laja.

Edip je jedini neupućen u to staro ubojstvo (motiv stranca-kralja). On ispituje Kreonta o vremenu kad se desilo ubojstvo. Kreont mu odgovara. S pravom čudeći se, Edip prekora građane Tebe stoga što se već tada nisu pobrinuli osvetiti smrt svoga kralja. Nisu to ostvarili, ispričavaju se oni, tražeći spas od Sfinge u to doba. Edip, pohvalivši bogove zbog brige za osvetu poginula kralja, izlaže:

namjeru tragičkog
zbivanja

pronaći Lajeva ubojicu.

Ovo djelo bit će bogougodno i korisno. Edip ga shvaća primjernim: tražeći Lajeva ubojicu spriječit će se ujedno svako buduće nekažnjeno ubojstvo kralja.

²⁹ Peani = molitve kojima se u nuždi zaziva Apolon Παῖαν — spasitelj, izbavitelj, onaj koji odvrća nesreću, liječnik. Peani mogu isto tako biti i pobjedne pjesme, pjesme zahvalnice, a Peanel je uzvik sreće (v. Euripidova *Iona*).

Prvo što se već u prologu primjećuje jest naglašena *političnost tragičkog zbivanja*. Formulirajmo je ukratko: „traženje spasa Tebe od propasti“. Treba se prisjetiti sličnih tragedija po zbivanju:

Euripid: *Heraklova djeca, Ion, Pribjegarke, Trojanke, Feničanke, Ifigenija u Aulidi*;

Eshil: sva tragička zbivanja;

Sofoklo: *Antigona, Edip kralj, Edip na Kolonu*.

Ukoliko pojam političnosti shvatimo aristotelovski (a ima li uopće nekog opravdanijeg poimanja?), treba pridodati ovom popisu i sva ostala Euripidova i Sofoklova djela.³⁰

Zaključujem: *političnost tragičkog zbivanja je općenita*. Evo istaknutih motivacija političkog tragičkog zbivanja. Očuvanje božanstvenog zakona kojim se čuva harmonija (poseban vid ovoga predstavlja božanstvena promjena zakona) – takvim zakonima pripada na primjer pokapanje čovjeka, pa i najmrskijeg neprijatelja, zaštita pribjegara ili poštivanje svetinje gostoprimstva. Nepokapanje neprijatelja ili neštićenje pribjegara rezultira nesagledivim posljedicama za sve na čijem teritoriju, u čijem gradu se to zbivanje zbiva (isti je slučaj s neosvećivanjem poginula kralja, vrijeđanjem boga, proroka i sl.). Zatim, pravedno kažnjavanje neke velike *ἔβρις* za koju odgovornost opet po navedenom principu organičnosti gradske cjeline snose svi.³¹ Također, svako dobrovoljno ili nedobrovoljno žrtvovanje ima u tragičkom zbivanju politički karakter umilostivljavanja bogova (slično poimanje biti žrtvovanja izlaže Feuerbach u *Predavanjima o suštini religije*). Političnost tragičkog zbivanja treba otprilike ovako formulirati: *svako zbivanje koje jest u ili protiv interesa zajednice jest političko zbivanje*. Upravo na političnosti tragičkog zbivanja temelji se načelo ovoga zbivanja: tragičko zbivanje (nužno zbivanje obistinjenja onog Nužnog) nosi svoje nosioce; tragičko zbivanje zahtijeva svoje obistinjenje kroz sudjelovanje svih koji u njemu učestvuju. Evo jednog primjera: Shakespeareov *Macbeth* po mnogo čemu mogao bi se strukturalno ubrojiti u grčku tragediju. I tu se zbiva obistinjenje proročanstva, i tu nužnost zbivanja nosi svoje nosioce, i tu je prisutna općenitost (uzornost) likova, a *ἦθος* je agonistima njihov *δαίμων*. U čemu se razlikuje *Macbeth* od grčke tragedije? U bitnoj nepolitičnosti zbivanja *Macbetha*. U *Macbethu* je svejedno tko je kralj, to ne zanima ni Shakespearea ni njegovu publiku. Samim tim zbivanje *Macbetha* nije tragičko zbivanje (nasuprot, zbivanje *Romea i Julije* već nekako jest tragičko zbivanje a to što se i tako može sagledavati ukazuje na Shakespeareovu veličinu, i ni na što drugo. Isto tako, zbivanja *Romea i Julije* i *Hamleta* mogu se sagledavati kao tragička zbivanja, kao i neka druga.³²

46

³⁰ Politika je, prema Aristotelu, etika višeg stupnja. Čovjek je nesamodovoljno biće (za razliku od boga i životinje), a u državi ostvaruje se samodovoljnost – *αὐτάρκεια*. „Uz to svrha zbog koje je nešto nastalo predstavlja najviši cilj. A samodovoljnost je i cilj i najviše dobro.“ (*Politika*, 1252b). Čovjek je po naravi svojoj političko biće (*ἕζον πολιτικὸν τῆ φύσει*), državotvorno, društveno. Kao nesavršeno biće, tvoreći državu (koja nastaje radi održanja, no postoji radi sretna života (ibid.)) – čovjek stvara savršeno, samodovoljno, autarkično biće. Svako tragičko zbivanje koje razmatra određen za nas možda, dakle prividno, pukotički problem, zapravo u sebi sadrži presudnu političku implikaciju. Npr. zbivanja o odnosu spram boga (*Bakhe, Andromaha, Ajant*), braka (*Medeja*), ubojstva kralja (obje *Elektra, Orest*), rata (*Helena*), gostoprimstva (*Hekaba*) i te kako su politička zbivanja. Treba uvijek na umu imati dvoje: religijski značaj tragedije i njenu spoznajnu funkciju.

³¹ I današnje shvaćanje političke odgovornosti je slično. Grijeh dijela nekog naroda, posebno vladajućeg, proširuje se u shvaćanju na sve pripadnike toga naroda. Opravdanje svakoga ratnog pohoda npr. zasnovano je na tom načelu (svi su Trojanci odgovorni za grijeh otmice Helene).

³² Postoje mišljenja da i Shakespeareovo djelo, kao i Racineovo u sebi nose političnost. O tome uvjerljivo govori G. Steiner, a i najnovija Kottova i druga istraživanja Shakespeareova djela. Bez daljnjeg, mi ne znamo suviše mnogo o recepciji Shakespeareova teatra, a ni dvorski život Racineova doba nije nam blizak. Mogli bismo kritiku katoličanstva Jansenista Racinea shva-

Svi su elementi političkog tragičkog zbivanja jasno istaknuti u *Edipu kralju*:

1. kažnjavanje velike *ἔβρις* – koja je rezultirala onečišćenjem grada ubojstvom oca i bogovima i ljudima mrskim brakom (uklanjanje disharmonije);
2. očuvanje božanstvenog zakona – pravedno kažnjavanje ubojice;
3. dobrovoljno sebežrtvovanje – kojima se opet umilostivljuju bogovi (uspostava harmonije).

Struktura tragičkog zbivanja

PARODOS

*I tebe, o rumeni Bakho,
Imenjače kraja
Mog, zlatni koga krasi kral,
A klik djeva zanosnih
Svd prati, – zavem: daj
Lučem žarkim priđi nam
I žezi boga, omražena bozimal*

Prekrasna ulazna pjesma kora tebanskih glavara predstavlja opet *ritualnu pjesmu pribjegara*, kakvu smo već upoznali kod Eshila. Pitijino proročanstvo glas je Zeusov preko Apolona – Peana, delškoga vidara. To proročanstvo, „čedo Nade“, *besmrtni je, božanstveni Glas* (*ἄμρροτε Φάμα*), smatra kor. Zaziva u pomoć Atenu, Artemidu i Feb Apolona. Objašnjavajući bogovima da narod gine, grad gine, ženama umire dojenčad, a već su i suze usahle i duše mrtvaca jedna za drugom kao lakokrile ptice jure „ka žalu boga večernjeg“ (Đurićev prijevod), kor moli Atenu, „zlatnu Zeusovu kćercu“, da pošalje pomoć. Kor zaziva Zeusa, „kralja munja ognjenih“, da gro-

titi političnošću (no tad je još političniji gorki satiričar Molière), a Shakespeareovu dobu primjereno opisivanje dvorskih intriga i vrtoglave smjene kraljeva i dostojanstvenika isto tako njemu suvremenom političnošću. Ali, to još uvijek ne znači da su oni tvorili tragedije, kao što niti svjesna upotreba tragičkih motiva na to uopće ne ukazuje (a u kojem većem proznom književnom djelu ih nema?). Racine je vjerojatno najbliži tragediji kao veliki poznavalac Euripida i grčke kulture, a Shakespeare joj zna biti blizak baš zato jer nije bio opterećen njenim poznavanjem (ako se može vjerovati Steineru, Shakespeare je poznao isključivo samo Senekine prijevode), ali je tvorio svoj teatar na temeljima pučke svetkovine, koja je strukturalno bliska grčkim ritualnim svečanostima (ali im nije bliska esencijalno). Svako je pravo književno djelo na svoj način političko, no nije to političnost tragičara. Njihovu političnost treba ovako iskazati: *predstavljanje i afirmacija čiste istine i zahtjev za njenim sljedom*. Tragičar je prorok, *μάντις* (Sofoklo je obavljao počasnu svećeničku dužnost), koji tvori i tumači nove i čuva stare zakone (prije grčkih tragičara, u Egiptu, posao postavljanja tragičko-religijske ritualne predstave bila je zadaća svećenstva). Umjetnici nakon njih, njihova nesretna djeca, nepriznati su i više-manje zakonom nezaštićeni proroci (možda im je predšasnik već neshvaćeni Euripid).

Naravno, ovo je samo sociologijski sagledana historijska razlika dva možda potpuno oprečna poimanja i tvorenja umjetnosti. Ali, i ona je potrebna, jer se prečesto zaboravlja hijat od puna dva milenija između pojave Euripida i Shakespearea ili Racinea. B. Despot izrekao je u jednom svom davnom predavanju slijedeću misao koju parafraziram: Ne znam hoće li za 500 godina itko još čitati Marxa, Nietzschea, Hegela, Kanta . . . ali vjerujem da će se, ukoliko i dalje bude postojao filozofijski eros, i opet morati čitati filozofiju Grka. Ovaj iskaz primjenjiv je na odnos tragedije i drame, koja je zapravo još i ipak beba (iako već osijedjela, a često i ogulpljena i izgubljena) sasvim drugog kulturnog kruga, opterećena antitragičkim religijskim zasadama. Napokon, nije li već odavno, možda već od Platona i Aristotela, prostor iskazivanja i predstavljanja istine prekriven proznom, znanstvenim izrazom? Stoga bih rekao: Shakespeareov teatar i uopće onaj nakon Grka iscrpljuje se u *istini predstave*, a tragedija po svojoj suštini jest *predstava istine*. Na drugom ću mjestu ovo pokazati objašnjenjem toga da tragedija nije samo oponašanje prakse (*μίμησις πράξεως*), nego oponašanje i oživotvorenje *mitske prakse*.

47

mom satre Aresa, boga rata kog izjednačuje s kugom, a zatim moli pomoć Apolona, Artemide i, napokon, Bakha.

Iako načelno u Sofokla kor ne sudjeluje bitno u tragičkom zbivanju, u *Edipu kralju* to nije slučaj. Ovdje kor ima potpuno ravnopravnu ulogu u zbivanju, nikad se u svom pjevanju i plesu ne udaljujući od zbivanja. Posebno je interesantno pratiti u stasimonima promjenu njegova odnosa spram Edipa.

EPIZODA

Ma na riječ svaku pazim ja.
Πάντα γὰρ σκοπῶ λόγον.
EDIP

Edip se obraća tebanskim glavarima. Izdaje naloge za pronalaženje ubojice, proklinjući krivca ubojstva:

prokletstvo –
proročanstva

A kunem krivca djelu tom . . .
. . . Nek grdno građan život svrši bez sreće!
I želim, sa mnom bude l' on kod ognjišta
U mojoj kući a sa znanjem mojijem,
Tad bilo meni, ko što one prokleh sad!

Postižući građane Tebe što se već prije nisu pobrinuli za kažnjavanje grešnika, izlaže Edip namjeru da se bori za pravednu osvetu Laja kao da osvećuje svoga vlastitog oca (ironija). Tebanski glavar savjetuje Edipu da pozove u pomoć Tiresiju, proroka

. . . samo je
Od ljudi njemu usađena istina.³³
KOR

Edip je već i na to mislio i poslao je po velikog proroka. Biranim riječima Edip pozdravlja Tiresiju, najvećeg među prorocima (čovjeka koji je oslijepio, vidjevši³⁴, po nekima razgolićenu samu Atenu; po drugima, zamolio je jednom Tiresiju čak Zeus da bude posrednikom u svađi između njega i Here):

Tiresija, ti znaš sve, što javno je
I tajno, što li na nebu i zemlji svoj,
Pa zato, makar ne vidiš, razabiraš
Sa kakve bolje strada grad.

EDIP

Edip moli Tiresiju da bude spas grada. Začudo, Tiresija odbija svoju pomoć, žali što se uopće odazvao pozivu. Edip je preneražen; zbunjeno, a zatim sve ljucije zahtijeva Tiresijin odgovor. Tiresija mu odgovara da ne želi proricati da Edipa ne rastuži, jer proročanstvo njemu neće ići u prilog. Sav bijesan Edip prijeti Tiresiji, smatrajući da on možda doista zna istinu o ubojstvu, te je čak u njemu i sudjelovao.

Dijalog prelazi u sukob i otvoreno logomahično vrijeđanje (već poznati motiv vrijeđanja daimoničnog bića). Tiresija, pogođen Edipovom uvredom izgovara:

proročanstveni obrat . . . Jer ti si ovoj zemlji zlotvor opaki.
Odmah kristalno objašnjava svoju misao:

I sloj prepoznavanja obistinjenja okvirnog proročanstva tragičkog zbivanja Ubica, koga tražiš, ti si, velim jal

³³ ἀλήθεια istina, ne-skrivenost, ne-zaborav; u *Kratilu* (421b) Platon, „igrajući se“ riječju, daje još jedno određenje pojma ἀλήθεια kao ἄληθεια = božanstvena bludnja, božanstveno lutanje.

³⁴ Slijepa-vidovitost – Tiresija vidi više od svih u svom mraku; u mraku vidi i sova, mudra Minervina ptičica; i Edip će, oslijepivši, postati vidovit, a sada djeluje vidovitom-slijepošću – instrument je providnosti, pro-misaonosti, za razliku od Kreonta u *Antigoni*.

Edip, zgranut, u bijesu vrijeđa dalje Tiresiju, a ovaj izgovara dalja jeziva proročanstva:

proročanstvo Ti, velim, ne znaš, s najdražima ružno sad
Da živiš. Dokle u zlo ogreznu, ne vidiš.

proročanstvo Ta nije tebi suđeno od mene past.
Apolon dosta je, izvršit on će to!

Edip smatra da je Tiresija u dosluhu s Kreontom odlučio njemu ugrabiti vlast. Logično razmišljajući, pita se kako to da sada Tiresija nije izrekao što zna, te, zašto Tiresija nije znao odgovora na Sfinginu zagovetku. Izgovara najveću uvredu jednom proroku – da je sljepar (poput Kreonta u *Antigoni*). To Tiresija, Apolonov ljubimac, ne može otrpjeti. Vrača udarac:

proročanstvo Ti gledaš, ali dokle u zlu ogreznu,
To ne vidiš – ni gdje si nit s kim stanuješ.
Zar znaš, čiji si? I ne znaš, dušmanin
Da svojim si dolje i zemlji tu.
Jedamput će te Kletva³⁵ majke, oca tvog
Sa strašnim krokom, s bića dva iz zemlje te
Izgonit. Sada svijetlo gledaš, onda š' mrak!
Pa koja držga, koji li Kiteron ti
Dokora neće vikom tvojom orit se,
Kad vidiš brak – zlu luku onu, kamo ti
Dokončav sretno put svoj kući doplovi?
I ne vidiš ni silu drugih nevolja,
Što tebe s tobom, djecom tvojom spravni će.
A sada blati Kreonta i moju riječ!
Ta nema čovjeka na svijetu, koji će
Nesretnije od tebe skončat ikada!

Spomenuvši roditelje Edipove, Edip *odmah upita* Tiresiju:

. . . Koji smrtnik rodi me?

Umjesto odgovora, Tiresija Edipu poriče:

proročanstvo Dan ovaj rodit će te a i uništiti.

Već odlazeći, Tiresija upućuje Edipu posljednje

proročanstvo . . . A velim tebi: čovjek taj,
Kog davno tražiš, prijetiš i oglašuješ
Ubistvo Lajevo, – taj ovdje boravi:
Došljaka stranca kažu ga, a rođeni
Tebanac izić će, al' obradovat se
Toj sreći ne će; slijep će, a zdrav očima
On bješe, i ko prosjak – bogat nekada –
Zaputit štapiom tapkajući u tuđi svijet.
I djeci svojoj on će izić ujedno
I brat i otac, ženi pak, što rodi ga,
Sin i muž, a svom ocu drug u braku, da –
I ubojica! Hajd' unutra razmišljaj!

Palo je proročanstvo, jasno i nedvosmisleno. Zbivanje se zahuktalo. Nema više zastajkivanja, ni na trenutak. Ne radi se tu o dosljednosti ili nedosljednosti bilo koga, volji za ispunjenjem obistinjenja ili ne. Sve već ide svojim tokom. Zbivanje sve nosi. Edipa, Jokastu, Tebance. Edip, prometejski lik, sebežrtvujući kralj, vidovitom: slijepošću i dalje vodi tok zbivanja (inače bi ga ono nosilo), *zajedno s Apolonom*. Ali, snaga i intenzitet zbivanja često su takvi da on djeluje smućeno. Nema vremena ni zatužiti više od kratkih muklih uzvika, poput:

Ah, kuda demone goniš me til³⁶

³⁵ ἀρά = zla želja, kletva, prokletstvo, propast; u pjesništvu boginja kletve i osvete; nekoga se može prokleti i Kletvenim, Pogubnim Zeusom – Ζεύς ἀραῖος, kao što to u Sofokla čini Filoktet (1181. stih). Zanimljiva je Tiresijina tvrdnja da će i Jokasta prokleti Edipa.

³⁶ U prijevodu Miloša N. Đurića.

STASIMON

A doba je, jače da
Od vilovnih konja on
Sad trči na bijegu.
Na njega nasrće oružan
I ognjem i munjama Zeusov sin,
A grozne ga gone
Srde neminovne.

Kor prjeva razmišljanja o sukobu Edipa i Tiresije. Opisuje strahotnu situaciju onog na koga se oborio bijes Zeusov, bijes Erinija, svih:

Baš ovaj čas sa Parnesa³⁷ snježnog
Glas nam puče, svanu:
Nepoznata čovjek-svatko
Tragom neka tražil

zamišljajući progonjenog kako se skriva po pećinama, stijenama, divljoj šumi – poput žrtvenog bika.

I proroštva iz srca zemlje³⁸ se
On kloni, al' dovijek
Živi, oblijeće ga.

Kor zaključuje da neće još Edipa kriviti, sve dok se riječ Tiresijina ne ispuni, jer, protiv Edipa doista se ne može ništa reći. Oslobodio je grad Sfinge, bio je dobar kralj. Ne može mu se pripisati zlonamjernost.

EPIZODA

Nailazi Kreont sav začuđen optužbom Edipovom da je izdajica. Na Edipov bijes i traženje da prizna izdaju odgovara smireno i razumno – neka provjeri u proročištu da li je pravilno iznio dobiveno proročanstvo. Zatim se zaklinje³⁹ da nije počinio izdaju. Kor staje na stranu Kreonta.

50

³⁷ Parnas – brdo sjeverno od Delfa na kom su, prema Grcima, boravili Apolon i Muze, a često i Dioniz (u zimskim mjesecima). Prije no što bi izgovarala u kricima Apolonova znamenja Pitija je pila vodu s parnaskog vrutka Kastalije, a i pjesnici su pohodili Parnas tražeći nadahnuće, ili su pak u snu prenošeni na Parnas gdje su darivani pjesničkom moći. Snijegom pokriveni Parnas lijepa je potvrda jedinstva proročanstvene i pjesničke nadahnutosti i moći.

³⁸ μεσόμαλος = u sredini pupka. Mislilo se za Delfe da se nalaze u samom središtu Zemlje, a i mit kaže da su Delfi prvotno bili Gejino, a zatim Temidino proročište. „Kao središte svijeta Delfi su pupak Zemlje, izbočina samog središta, mjesto na kojem je sve Zemaljsko „pupčanom vrpcom“ vezano uz sveroditeljicu Veliku majku . . . Otuda u Delfima znamenuje bog zemaljskog svijeta koji sve svjetsko prosvjetljuje, bog svjetlosti, Feb Apolon . . .” (B. Despot, *Filozofski dnevnik (1978–1982)*, *Znaci*, 1982, Zgb, str. 104). „U središtu svijeta, na mjestu dodira između Zemlje i svega Zemaljskog, kao sudište najviše mudrosti i oglašite volje same istine, u Delfima, smješteno je ono vidište, TO MANTEION, koje jest od, HOU ESTIN, Apolona.” (ibid. str. 105).

Zeus je jednom, kažu, htijući znati gdje se nalazi samo središte svijeta, poslao na obje strane svijeta, Istok i Zapad, svoje proročanstvene orlove. Sastali su se upravo u Delfima. U hramu stoji kamen koji obilježava središte Zemlje, a na njemu stoje kipovi dvaju orlova.

³⁹ Zakletva, kao još i danas na sudovima u mnogim zemljama, ima veliku moć za onoga koji je daje. On je zaštićen poput pribjegara, sve dok mu se ne dokaže krivica. Ukoliko se krivica ne dokaže, on je nevin; ukoliko se dokaže – tad duplo ispašta. I od boga i od ljudi. Treba reći da je motiv zakletve *presudan* i u Eshilovim *Eumenidama*. Erinije traže od Oresta da se zakune na svoju nevinost. Ukoliko bi se Orest zakleo, samim tim potpisao bi svoju smrtnu osudu. Naime, tad nitko, pa ni Zeus, ne bi mogao spriječiti Erinije da ga kazne po svojoj božanstvenoj zadaći. No Orest, potpomognut Apolonom, uspijeva izdržati sve napade Erinija i dočekati suđenje i oslobađajuću presudu kojom se ujedno unosi promjena u božanstveni zakon. Poznati je to motiv i u bajkama, a odnosi se na prisilu šutnje sve do ritualnog očišćenja od ubojstva prasećom krvlju ili krvlju neke druge žrtve.

Edip, preneraženo, pita tebanske glavare, da li hoće da ga prognaju, ili da umre, Kor odgovara jednostavno (impersonalno, ako ne i licemjerno) – muka ga muči zbog zle kuge koja vlada u gradu, a Kreont odlazi. Iz dvora dolazi Jokasta i pita za razlog svađe. Edip joj izlaže Teresijino zlokobno proročanstvo. Jokasta odgovara:

ἄβρις

Pa čuj me i razberi, ni u jednoga
Da stvora ljudskoga nema znanja proročkog!

Primjerice, nastavlja Jokasta, nekad je i Laj dobio proročanstvo da će umrijeti od ruke sina. No, bio je ubijen od putnika, a ne od sina, koji je trećeg dana rođenja izložen probodenih gležanja na Kiteronu i umro. Edipa obuzima jeza mračne slutnje:

slutnja obistinjenja
proročanstva

O ženo, kako li mi ovčas, kad te čuh,
Ah slutnja dušu, srce nemir obuzel!

d)
d)
d)
d)

Ispituje Jokastu:
o mjestu na kojem se desilo ubojstvo
o vremenu kad se desilo ubojstvo
koliko je bilo pratilaca kraljevih, i
kako je Laj izgledao.

S odgovorom na svako pitanje raste i Edipovo prepoznavanje obistinjenja proročanstva:

O Zeuse, što učinit sa mnom nakani?

Jokasta, zabrinuta, pita Edipa, što se tako uznemirio. Edip joj odgovara: sin je Poliba i Merote, kraljevske obitelji u Korintu. Netko mu je rekao da nije dijete svojih roditelja, te je pošao u Delfijsko proročište moleći istinit odgovor o svojem porijeklu. U Delfima, umjesto toga odgovora, dobio je strašno

proročanstvo

. . . da će obljubiti svoju majku, izroditi porod
nesonosan ljudskom oku i ubiti svoga oca.

Stoga je Edip pobjegao iz Korinta da ne bi došao u napast počinuti ta užasna djela (motiv pokušaja izbjegavanja obistinjenja proročanstva), te je na raskršću sreo neke ljude, slične Laju i njegovoj pratnji po opisu, posvađao se s njima i ubio ih. Desilo se to u vrijeme neposredno prije njegova slavnog odgonetanja Sfingine zagonetke i braka s Jokastom. Ukoliko je doista ubio Laju, Edip smatra da je sam sebe proklinjući postao bogovima mrzak, gadan, omražen (= ἐχθρός), bogomrski čovjek – ἐχθροδαίμων άνθρωπος. On više nema kuda otići. U Korint se ne smije vratiti, a ne može ostate ni u Tebi.⁴⁰ Ipak, još postoji nada da on nije ubojica. Naime, postoji očevidac ubojstva Lajeve, koji je sam tvrdio da je Laja ubila banda razbojnika, a Edip je bio sam. Edip zato šalje glasnika po tog očevica. Jokasta, logično misleći, ponovno izgovara veliku

51

U *Edipu kralju zakletva ima vrlo bitnu funkciju*. Sagledano u ritualnom osvjetljenju, zbivanje bi se moglo i ovako shvatiti: traži se krivac Lajeve smrti. Ulogu suca-istražitelja dodjeljuje se kralju – Edipu. Pod prijetnjom prokletstva on traži da se svi građani Tebe zakunu na svoju nevinost. U ime svih građana zaklinje se kor. Stiže Kreont koji se također zaklinje. Preostaju samo Edip i Jokasta. Prorok-vrač-stjepar u vječno ponavljanoj prastarjoj svetoj igri u kojoj je ulog život, preostale, dakle Edipa i Jokastu, proglašava krivcima. (Čini mi se da tu negdje prebiva i izvorna priča o Admetu i Alkestidi). Prebiva tu možda i smisao licemjerne rečenice koja svako društvo zadržava na nivou organiziranog stada: Svi za jednoga, jedan za sve. Tek zakletvom postaje se podanikom onom čemu se zaklelo, stječe se podanička prava i obveze. Na zakletvi počiva i vjera i otpadništvo (Zavjet Bogu ili Vragu, Državi, Partiji . . .). Edip je sam sebe zakleo i prokleo već u prvoj epizodi – bog nije kriv.

⁴⁰ Zanimljivo je da Edip tokom istraživanja okolnosti Lajeve ubojstva, pun pouzdanja u svoju inteligenciju, uopće ne povezuje delfijsko proročanstvo o tome da će ubiti oca, oženiti majku itd. s Pitijinim proročanstvom o spasu Tebe izgnanstvom ubojice Laja i zlokobnim Tiresijinim proročanstvima (ova će proročanstva nehotice povezati Jokasta, a zatim Glasnik).

ὄβρις

Proročanstvo je u svakom slučaju lažno. Ako je istinito Tiresijino, z tome da je Edip ubojica Laja, onda je još uvijek lažno ono Apolonovo da će Laj pasti od ruke svog sina.

Uostalom, smatra Jokasta, i svjedočenje Pastira, ukoliko promijeni svoju bivšu verziju događaja – bit će bar sumnjive vrijednosti.

Edipovo postepeno prepoznavanje obistinjenja njegova proročanstva logičnije je i ljepše izvedeno od bilo kojeg u drugim tragičkim zbivanjima. Nevjerojatna slojevitost ovog Sofoklova izvođenja prepoznavanja uočuje se tek u potpunosti onda kad se u vidu ima i istovremeno Jokastino i korsko prepoznavanje.

STASIMON

O kad bi meni čuvat bilo suđeno
U zboru i u tvorju svud
Čistoću svetlu! Za to jesu zakoni
Visoki, što u eteru
Nebeskom rodiše se; njima otac je
Sam Olimp, a smrtno ih
Ne stvaralo biće nam
Čovječe . . .

Prekrasna stajača pjesma tebanskih glavara upućuje na to u kojoj mjeri kor sudjeluje u zbivanju. Duboko povrijeđen Jokastinim odbacivanjem proročanstva, pjeva proročanstvo obistinjenja pravednog kažnjava ja Jokastine ὄβρις. "ὄβρις, pjeva kor, rađa tiranina (ὄβρις φέρει τύραννον). Pitajući se, ukoliko neće biti kažnjena ὄβρις prezira božje riječi, „Zašt' kolo da igram?" tebanski glavari zazivaju pravednog Zeusa u pomoć. Kor zahtijeva od bogova da se istraga o ubojici Laja nastavi:

korsko pribjegarstvo bogovima

Ti Zeuse, kralju svemožni,
To tebi a ni tvojoj vijekom besmrtnoj
Ne otelo se vlastil Gine, gazi se
Proroštvo o Laju veče,
Nigdje Apolona – vidiš – ne štujtu,
Strah božji ti ode!

52

EPIZODA

Gdje ste, proroštva / Oj božja!
ὦ θεῶν μαντεύματα / ἢ ἔστέ.
JOKASTA

zloslutni znak

Jokasta, koja je ranije pogrdila riječima Apolonovo proročanstvo . . .

. . . sad mu žrtvuje zajedno sa svojim robinjama, okićena pribjegarskim grančicama, moleći ga za spas.⁴¹

Stiže glasnik iz Korinta javljajući Edipu i Jokasti „najsretniju“ vijest. Umro je Polib, kog Edip smatra svojim ocem, te narod istmijski poziva Edipa na prijestolje. Sretna je to vijest, jer, budući da Polib nije pao od Edipove ruke:

⁴¹ Mit u jednoj verziji za sva ova zbivanja krivi Jokastu. Naime, kad je Apolon preko Pitije objavio Laju proročanstvo o tome da će ga sin ubiti, Laj se povukao iz bračne ložnice, no Jokasta ga je prevarom namamila k sebi (lopivši ga vinom). Po drugoj verziji Laj je, kao poznata mitska ličnost opravdavanja homoseksualnosti, navukao na sebe Pelopsovo prokletstvo u tri generacije zbog otmice Hrizipa. Graves smatra da Edipovo ubojstvo Laja predstavlja ritualnu smrt sunčanog kralja od ruke njegova nasljednika: „bačen s kola i vučen po drumu“ (Grčki mitovi), kao i da se otmica Hrizipa odnosi na običaj žrtvovanja kraljevog zamjenika po završetku prve godine vladavine. Mislim da mnogoznačna Sofoklova tragedija u sebi nosi i ova značenja i da to sam Edip iskazuje riječima:

Ta ona jeste mati mi (Sreća, op. ZČ), a mjeseci
Ta slika moja, mala me i velika
Učiniše.

e) zabluda

Delfijsko proročanstvo je lažno!

Uz Jokastu, sad i Edip počinja veliku ὄβρις, govoreći:

Edipova ὄβρις

Oh, oh! Pa čemu, ženo, bi tko gledao
Na ono proročko u Pitu ognjište
Ili' ptice, što u zraku kriješte, oca kad
Po glasu njihovu mi bješe ubiti?
Al' umrije on, pod zemljom krije s', a ja tu
Ne takoh mača se . . .
Al' ništa vrijedna proročanstva sadašnja
Gle Polib pokupi, u Hadu počiva.⁴²

Edip je sretan, ali se još brine radi drugog dijela proročanstva, koje kaže da će obljubiti svoju majku. No, glasnik mu odgovara da ne treba imati straha, jer . . .

b)

. . . Meropa nije njegova majka.

b)

Edip je nađen na planini Kiteronu, u zemlji Lajevoju.

b)

Imao je probodene gležnjeve kao dijete (po čem je dobio ime).⁴³

b)

Pastir koji je pronašao i spasio djeteta Edipa isti je onaj koji se očevodac ubojstva Lajeva.

Treba se upitati: kako to da Edip, baš po navodima glasnikovim, nije već shvatio u istraživanju svoga porijekla, poput Jokaste, približavanje strašnog obistinjenja proročanstva. Odgovor je iz Sofoklova teksta jasan, Edip je od svih zbivanja i obrata već *smušen*; potpuno uvjeren u svoje dugogodišnje pogrešno shvaćanje smisla proročanstva, smetnuo je s uma njegov pravi smisao. Napokon, on je u ovom trenutku i hibris. Smatra se djetetom Sreće, ponosan je na „iz nikalgovog porijekla“ uzdignuće do kraljevske časti. Ne postavljam ovo pitanje radi traženja neke nelogičnosti u tragičkom zbivanju *Edipa kralja*. Kad bi je i bilo, bilo bi to sasvim nevažno. Postavljam ga zbog nečeg drugog. Ne smije se zaboraviti da su sve uvrede Pitijinih proročanstava (a Pitija jest, poput Tiresije, usta Apolonova) izrečene *pred Apolonovim žrtvenikom*.⁴⁴ Gotovo se čini da Apolon čeka još neku veliku ὄβρις i dočekuje je napokon u Edipovu nadmenu i nera-

53

⁴² Ovo je čudno mjesto. Ne znam radi li se o zabuni Sofoklovoj ili kasnijih prepisivača, ali u samoj tragediji jasno je rečeno da je Edip išao u Delfe i tamo dobio svoje proročanstvo, a ne Polib. Dakle, stihovi u kojima se kaže da je Polib pokupio ništa vrijedna proročanstva ne poklapaju se s ostalim izlaganjem tragičkog zbivanja, a ni s njegovim smislom.

⁴³ Sramota strašna stiže me u povojim' – Edip gorko konstatira. Pravilo je u mnogih tragičkih likova da im ime nosi znak usuda (*nomen est omen*). Tako je npr. s Ajantom, Agamemnom, Prometejem, Heraklom, Edipom . . . *Οἰδῖππος* je složenica od glagola *οἰδᾶω* (*οἰδᾶνομαι*) = razgnjeviti se, nadimati se, otjecati i imenice *πούς* = noga. Edip u svom imenu nosi i znak – onaj otečenih nogu. Uz ime–znak vrlo je česta u mitovima i pojava fizičke označenosti (*στίγμα*). Glasnik kaže Edipu: „S te sudbe, kakav si, i ime zadobi.“ I Laj je bio šepav, a Labdak, Edipov djed, bio je hrom. „Religiolozi i antropolozi ranu na nozi i teškoće u hodanju smatraju znakom orođenosti sa htenskim bogovima“ (Jan Kott, esej *Filoktet, Jedenje bogova*).

⁴⁴ „Žrtvenik u sredini orkestra koji se često pretvara u grob i tijela ubijenih koja su položena u prosceniju imaju u grčkoj tragediji funkciju duha“. (Jan Kott, esej *Pokretni zidovi*). Ova Kottova tvrdnja prilično je točna, ali samo s teatralogijskog stajališta. Funkcija žrtvenika još je daleko dublja. U eseju o Eshilu (*Latina et Graeca* br. 22) naveo sam da žrtvenici i kipovi bogova ukazuju na „opominjuću prisutnost božanstva ili nečeg strašnog“, no funkcija žrtvenika ni u tome se ne iscrpljuje (to mu je, naime, samo simbolička vrijednost). Žrtvenici, kao i tjelesne pojave bogova ili njihova proročanstva, daju pečat nužnosti baš takva zbivanja kakvo se odvija, oni zbivanju daju znamen istinitosti. Oni, baš zbog svoje iracionalnosti, čudesnom, zapravo *uvijek iracionalnom* tragičkom zbivanju *daju pečat istinske realnosti*.

zumnom govoru: „Al' sebe kad za djete Sreće držim ja!". Tek sad može ga doista kako treba kazniti.⁴⁵

Na osnovu izlaganja glasnika Jokasta prepoznaje strašnu istinu:

a) i f) proročanstvo je istinito. Shvaća to po navodu o probodenim Edipovim gležnjevima i tome da je bio izložen od njena starog sluga na Kiteronu. Jokasta pokušava spriječiti Edipa da dalje istražuje svoje porijeklo, ali, on se smatra djetetom Sreće. Ništa ga više ne može spriječiti u traganju. Shvaćajući to, Jokasta plačući odlazi, što Edip krivo tumači misleći da ju je sram da se možda ne sazna da je on niska roda. Jokasta mu kaže:

Ao, ao, jadniče! Ta to ti jedino
Ja reći mogu, drugo poslije nikada!

te odlazi u dvor.

STASIMON

Primjer prekomjerne Sofoklove ironije i okrutnosti: Tebanski glavari pitaju se nije li Edip dijete kakve vile, Apolonovo, Bakhovo, Hermovo ili Panovo? Vesela korska pjesma predstavlja uz ironiju i njoj bliski tehnički postupak retardacije.

EPIZODA

Ao meni, samu mi strahotu kazat je! SLUGA
A meni čuti! Ali opet valja čut. EDIP

Nailazi stari sluga Lajev, koji, pritiješnjen Edipovim navaljivanjem i prijetnjama, priznaje da je spasio izloženo dijete probodenih gležanja na Kiteronu i da je to . . .

. . . dijete bilo Lajevo.

posljednji sloj
prepoznavanja
obistinjenja okvirnog
proročanstva

54

Edipovo prepoznavanje
obistinjenje okvirnog
proročanstva

Pokaza se, da s' rodih, od kog ne treba
I živjeh, s kim ne valja, ubih, kog mi grijeh.

Oh svijetlo, zadnji put te sada gleda ja.
EDIP

STASIMON

Oj rode mi čovječji,
Kako l' živa te jednako
Cijenim, koliko ništa!

Kor pjeva o strašnom udesu Edipovom. Zanimljiv je kraj tužaljke, u kom se vidi promjena odnosa spram Edipa, nekad objubljenog vladara (ispunio je svoju ulogu). Opet odličan primjer lažnosti emocije korskog naricanja:

korsko prepoznavanje
obistinjenja okvirnog
proročanstva

Ao, Lajev sine, kamo – kamo li
Sreće, nikada
Da te vidio
Nijesam! Naričem

⁴⁵ Edip je kao nosilac svoga proročanstva bježao od njegova obistinjenja, zatim ga odbacio, a ujedno on je već proklet obiteljski, poput Laja i Jokaste. Ujedno, promatranje sebe sama kao „djeteta Sreće“ predstavlja nedopušteno uzdizanje nad ljudsku mjeru, veliku *ὑβρις* koja izaziva božji gnjev, iako se to nama ne čini tako. Jan Kott spominje izvanredno zanimljiv termin govoreći o Sofoklu i njegovu dobu: „*kultura krivice*“. Tragedija predstavlja govorenje istine same i to joj je, vjerujem, intencija. Ali, ta istinitost je često takva da je nama danas gotovo nepodnošljiva. Ta istinitost i posvemašnja deziluzioniranost, posebno Sofoklova, jedinstavno – sablažnjuju i odvlače u jeftinija tumačenja, u nagađanje „smisla“.

Ja grozno, u sav glas
Žalim. A pravo da kažem,
S tebe baš meni odlanu,
Blagi sanak moje sklopi oko

EKSODOS

Stiže glasnik iz dvora Edipova i javlja strašne vijesti: Jokasta se u dvoru . . .

kazna Jokastine *ὑβρις* . . . objesila, a

obistinjenje Tiresijina Edip je u očajanju iglom izbo svoje oči.
proročanstva

Indikativan je za poimanje tragičkog zbivanja glasnikov opis Jokastina samoubojstva i Edipova nalaženja njena leša. Jokasta čupa kosu i doziva, prije no što se ubija, davno pokojnog Laja, a Edip „vikom nahrupi“ u dvor, bezglavo trči, traži mač, mahnita i bjesni, sav pomamljen (*λυσσαίνω* = bjesniti, pomamiti se), a zatim mu sam bog (*αὐτὸς δαίμων*) na vidjelo iznosi i pokazuje (*δείκνυμι*) put: „A strašno vrisnu; kao da ga vodi tko /Na vrata srnu dvokrilna . . .“ Kad ugleda leš Edip „silno rikne“. A zatim, iako glasnik kaže . . . al' dalje gledati/ To bješe strašno“ Sofoklo detaljno opisuje jezivu scenu:

„Zjene krvave
Oh bradu kvasile mu, nijesu ronile
Tek vlažne kaplje krvi, već u jedan mah
Krv crna kišom, krupnom mu se prosula.“

Edipovo
prepoznavanje
obistinjenja
proročanstva

Sve se zbililo po volji Apolonovoj.

Otpočinje tužaljka Edipa i kora.

Stanovnici domovine Tebe, evo Edipa,
znalca čudesne zagonetke i prvog čoveka,
čiju sreću niko nije gledao bez zavisti!
Gledajte u kakav ponor sudbe grozne pade on!⁴⁶
KOR

Spomenuo sam da *Edipa kralja* smatram paradigmatičkim tragičkim zbivanjem dosljedno provedenog obistinjenja proročanstva. Izlažem zbog toga još jednom strukturu zbivanja ove tragedije u skraćenom obliku, ističući momente bitne za sagledavanje takvog tragičkog zbivanja:

PROLOG

božja srdžba – kuga
proročanstvo

pribjegarstvo Tebanaca molba za božanstveni oprost, žrtvovanje na svim žrtvenicima, pribjegarske grančice

pribjegarstvo Kreontovo Molba Delfijskom proročištu da savjetuje lijek protiv kuge.

uvjetovano Pitijino proročanstvo „Kazniti Lajeva ubojicu smrću ili progonstvom“.

namjera tragičkog zbivanja Ispuniti zahtjev Delfijskog proročišta i pronaći i kazniti ubojicu.

PARODOS

pribjegarstvo tragičkog glavara ritualno zazivanje bogova u pomoć pri traženju Lajeva ubojice.

⁴⁶ U prijevodu Miloša N. Đurića

EPIZODA

prokletstvo – proročanstvo	Edipovo
božanstvena prisutnost Tiresijino prepoznavanje ubojice	prorok Tiresija, Apolonov zastupnik ubojica Laja je Edip.
hibristično vrijeđanje daimonskog biča	Tiresija je sljepar, a ne prorok.
Tiresijina proročanstva i prepoznavanje istine zbivanja	Edip je ubio oca, oženio majku, izrodio djecu nesnosnu ljudskom oku, Edip će oslijepiti, dan će ga ovaj roditi i uništiti.
zakletva	Kreontova

STASIMON

slutnja obistinjenja božje volje, spoznaja božanstvene prisutnosti	kor pjeva skoro bopanstveno žrtvovanje Edipa – bika.
---	--

EPIZODA

Jokastina <i>ἄβρις</i>	odbacivanje Tiresijina proročanstva.
I sloj prepoznavanja, obistinjenja okvirnog proročanstva	Jokasta kaže da je Laj ubijen na tropuću, a i Edip je pobio nepoznate strance na tropuću.
II sloj prepoznavanja obistinjenja okvirnog proročanstva	mjesto, vrijeme i opis Laja i njegove pratnje slažu se sa Edipovim sje- ćanjem na davnašnji događaj.
formulacija okvirnog proročanstva	Edipovo izlaganje svog života i proročanstva iz Delfa.
Jokastina <i>ἄβρις</i>	Proročanstva su u svakom slučaju lažna. Ona odbacuje Pitijino proro- čanstvo o kažnjavanju Lajeva ubojice.

STASIMON

korsko pribjegarstvo bogovima, molba za kažnjavanje <i>ἄβρις</i>	molba i zahtjev upućen Zeusu da se istraga o Lajevu ubojstvu nastavi i kazni Jokastina <i>ἄβρις</i> .
--	--

EPIZODA

zloslutni znak, zlokobno pribjegarstvo – žrtvovanje	Jokasta, koja je uvrijedila Apolona, sad mu žrtvuje i moli ga kao pribje- gar za spas.
hibrističnoj pribjegarki Apolon šalje lažni spas	Stiže glasnik koji objavljuje da je umro tobožnji Edipov otac Polib.
Jokasta, a ovaj put i Edip s njom odbacuju Apolona i njegovo proročanstvo – <i>ἄβρις</i>	Oboje su napokon uvjereni da je Pitijino proročanstvo lažno, kao i uopće svako proročanstvo:

A što da s' čovjek boji, za kog slučaj tek
Svuđ vlada, s ništ' jasno naprijed ne vidi?

JOKASTA

Oh, oh! Pa čemu, ženo, bi tko gledao
Na ono proročko u Pitu ognjište
Ii' ptice, što u zraku krješte . . .

EDIP

e) zabluda	Edip se još brine zbog drugog dijela proročanstva koji kaže da će ože- niti majku.
hibrističnom Edipu Apolon šalje lažni spas	Edipu nije majka Meropa . . .

III sloj prepoznavanja
obistinjenja
proročanstva . . . nego je on pronađen izložen, probodenih gležanja, na brdu Kiteron.

Jokastino
prepoznavanje
obistinjenja okvirnog
proročanstva po Edipovim probodenim gležnjima i po spominjanju njena sluge.

Edipova *ἄβρις* Edip se smatra djetetom Sreće.

STASIMON

reterdacija i ironija Kor se pita kojeg je boga Edip sin?

EPIZODA

Edipovo
prepoznavanje
obistinjenja okvirnog
proročanstva po iskazima starog pastira.

Edipova namjera –
proročanstvo oslijepit će se.

STASIMON

korsko prepoznavanje
obistinjenja okvirnog
proročanstva

EKSODOS

Kažnjavanje Jokastine
ἄβρις sebežrtvovanje Jokasta se objesila

Kažnjavanje Edipove
ἄβρις (žrtvovanje vida);
obistinjenje Tiresijina
proročanstva Edip zlatnom iglom iz Jokastine haljine bode zjenice očiju.

Edipovo
prepoznavanje
obistinjenja
proročanstva Sve se zbilo po volji Apolonovoj.

Na temelju ovako iskazane strukture zbivanja moguće je iz vrlo kompleksne sheme izvući sli-
jedeći jednostavni zaključak: Iz trideset momenata koje sam izdvojio uočava se pravilnost nji-
hove izmjene i slijeda, a u biti treba ih svesti na:

1. ispoljenje božanstvene prisutnosti (kuga kao božji bijes i kazna, Pitijina i Tiresijina proro-
čanstva, Glasnikov i Pastirov prilog prepoznavanju obistinjenja proročanstva);
2. povezivanje s božanstvenošću – pribjegarstvo (tu spada i pribjegarstvo hibrista);
3. hibristično djelovanje i božanstveno kažnjavanje *ἄβρις*;
4. slojevi prepoznavanja i obistinjenja proročanstva svih agonista (uključujući i zabludno pre-
poznavanje).

Svi ovi momenti ukazuju na to da se u zbivanju *Edipa kralja* predstavlja htijenje božanstvene vo-
lje za bezuvjetnim ispunjenjem, a svijet ljudi i bogova stalno se povezuje pribjegarstvom, kao
protutežom hibrističnom protivljenju ispunjenju te volje. Struktura zbivanja jest slojevito pre-
poznavanje obistinjenja proročanstva pokrenutog Apolonovom voljom od strane svih agonista.

Vraćam se još na trenutak Edipu. Edip je spasitelj, otkupitelj, koji uskrsava kao i Isus ili Ifige-
nija, Prometej ili Heraklo. U karnevalima bira se, za jedan dan, lažni kralj kog se, u zamjenu za
pravoga, žrtvuje, a taj običaj postojao je i u obliku biranja lažnog biskupa, kraljice itd. Taj po-
ganski običaj, a u tome treba vjerovati Sir James George Frazeru, potječe iz ubijanja – žrtvovanja

boga. Već Herodot spominje egipatske misterijske obrede plodnosti posvećene Ozirisu, komadanju i ponovnom sastavljanju njegova tijela, a odgonetanje hijeroglifa donijelo nam je mogućnost sagledavanja upravo teatarskih obreda egipatskih svećenika (v. M. J. Matje: *Staroegipatski mitovi*). (I u nas su sve do prošlog stoljeća živjeli običaji biranja neke djevojke za zaručnicu božju, kako izvještava Natko Nodilo). Krv i tijelo žrtvovanog, razapetog Isusa jedu vjernici u katoličkom ritualu, a blisko je tome i novogodišnje žrtveno prase s jabukom ili nečim drugim u ustima (v. V. Matić: *Zaboravljena božanstva*).

Navodim nasumce ove podatke koji mi padaju na pamet dok mislim o nesretnom Edipu. Već od rođenja predodređene sudbine, proklet, negdje izložen smrti, donesen na dvor ili odgojen od strane pastira kao i Mojsije, Romul, Egist, Amfion, Paris i mnogi drugi, Edip je paradigma bogočovjeka—kralja—žrtve, kao i Heraklo. I Edipa, poput Herakla, Klitemestre, Egista, Antigone, Filokteta, Ajanta mrtvac ubija. Nemam hrabrosti tvrditi da Sofoklove tragedije predstavljaju derivat nekog oblika uskršnje svečanosti, ali njegove golgote, žrtvovanja i izvanredna okrutnost kao da na to ukazuju.

Frazer navodi čitavo mnoštvo načina ritualnog ubijanja boga u Meksiku po vjerodostojnim svjedočenjima misionara (istovetne običaje nalazi i u Evropi). Misionar Acosta priča o običajima Azteka: zarobljeniku su davali ime idola kom će ga žrtvovati, „ukrašavali ga istim ukrasima kao i tog idola, govoreći da on njega predstavlja“. I dok ga je predstavljao pio je, jeo i veselio se, a to je u nekim svetkovinama trajalo i po godinu dana. Zatim bi ga ritualno ubili, raspoređili i pojeli, svečano ga žrtvujući. Najjezovitije je žrtvovanje mlade boginje kukuruza, djevojčice koja nije smjela biti starija od 13 godina. Nakon što bi sav narod njoj žrtvovao tokom godine, obožavao je i prinose joj žrtvene darove u krvi bila bi bačena na gomilu žita i smjenja, odsjekli bi joj glavu i njenom krvlju poskropili zidove odaje i sjemenje. Zatim bi svećenici ogulili njenu kožu u koju bi se jedan od njih uvukao, obukao njenu odjeću i zatim izišao pred narod plešući. Boginja je uskrsnula.

Sve što sam upravo naveo vrti se ne samo oko *Edipa kralja* nego oko tragedije uopće (ritualni oblici žrtvovanja još su upečatljiviji u Euripida). Zapravo, namjera mi je bila navesti na sljedeće: *Edipa kralja* trebalo bi, po mom mišljenju, sagledavati u misaonom jedinstvu s *Edipom na Kolonu*. *Edipa kralja* naime uopće ne bi trebalo tretirati kao dovršenu tragediju. Zbivanje nije okončano. Edipa se *ne protjeruje iz grada* u tragičkom zbivanju, što je Pitija zahtijevala, a i sam slijepe Edip izgovara proročanstvene riječi:

Al' tol'ko znam: ni bolest me ni drugo što
Baš satr ne će, jer ne spasoh ti se ja
Na smrti, da bi za zlo grozno ne bješe!
No udes naš nek ide, kud pođe već!

Ove dvosmislene riječi mogle bi se odnositi na usud malog Edipa tek rođenog, probodenič gležanja sramno izloženog na Kiteronu, ali isto tako na ponovno rođenog, ne više vidovito-slijepog kralja, sina Sreće, nego slijepo-vidovitog prosjaka, uzornog, plemenitog, posvećenog čovjeka, sada božanstvenog pravog vođe.

Bliskost *Edipu kralju* i uopće tragičkom zbivanju ne pronalazim ni u drami ni u operi, pa ni u romanu, nego, makar se činilo paradoksalnim, ponajviše u nekim dječjim igrama proizišlim iz drevnih rituala (naravno, radi se o potpuno deriviranim oblicima). Igra „Žmurke“, i, posebno, igre prepoznavanja strukturalno su bliske tragičkom zbivanju. Prisjećam igre „Skrivača“. Posljednji, onaj koji se nije spasio na pribjegarskom mjestu i viknuo „Spas za menel“ bit će žrtva, i taj će zamijeniti bivšeg brojatelja i biti kralj i nanovo odbrojavati, da bi pokušao uloviti novu žrtvu (kao što je uspjelo Admetu) i tako se spasiti, ili bi ponovno bio žrtva (kao što se desilo nesretnom Edipu) jer nikoga nije uspio uloviti. I tako dalje — u nedogled.

Sofoklov *Edip kralj* prepun je dvoznačnosti i predstavlja opet nerazumljivo tragičko zbivanje. Sagledano o ujedinstvu s *Edipom na Kolonu* (sasvim nerazumljivom tragedijom), tragičko zbivanje *Edipa kralja* ne postaje jasnijim, ali tek tada dobiva svoju pravu mračno-blistavu mnogoznačnost.

ELEKTRA

Ko slavica kakva, što izgubi
Slavujke, na vratima očinskim
Pred svima ću u sav glas tužiti.
ELEKTRA

Evo utvrđenja jedne stalne motivacijske prisutnosti u tragičkim zbivanjima kod sve trojice tragičara: jedinstvenost *događaja* koje opisuju. U tragičkim zbivanjima načelno se opisuju događaji hotimičnog ili nehomičnog ubojstva nekoga od najbližih, — *od roda*, u znanju ili neznanju, bez obzira na to da li se namjeravalo djelo ostvaruje ili ne. Za nas ubojstvo je strašno, za Grke samo obzira na to da li se namjeravalo djelo ostvaruje ili ne. Edip se davnašnjeg ubojstva nekolicine ubojstvo nekog rođaka strašno je i to je uistinu tragično (Edip se davnašnjeg ubojstva nekolicine stranaca na putu za Tebu — jedva prisjeća, tako nešto sasvim je nevažno za njega). Moglo bi se utvrditi: ono tragičko u životu jednoga lika manifestira se kroz njegovo svjesno ili nesvjesno, prisilno ili dobrovoljno, u znanju ili neznanju izvršeno uništenje vrijednoga, svetog dijela sebe s brojima (i to djelo — vrši se iz Nužde). Nema smisla dokazivati ovu očiglednost. Radije ću pobrojati tragička zbivanja u kojima se, uvjetno govoreći, ne opisuju takvi događaji. U Euripida takva su tragička zbivanja *Heraklova djeca*, *Hekaba*, *Pribjegarke*, *Trojanke*. Ta tragička zbivanja opisuju prizore patnje u kojima tragički likovi nemaju moći djelovanja, to jest, djeluju u okviru mogućnosti sebežrtvovanja (što je tek uništenje sebe u pravom smislu riječi). U Eshila takav je slučaj s *Pribjegarkama* i *Okovanim Prometejem*, a u Sofokla s *Ajantom* i *Filektetom*. Sve druge tragedije u svojim zbivanjima, manje ili više istaknuto, nose događaje ubojstva oca, sina, kćeri, majke, muža, brata ili najbliže rodbine.⁴⁷ Napominjem: Orestovo ubojstvo Egista toliko je nevažno Sofoklu u *Elektri* da ga tragičko zbivanja uopće ne sadrži.

Struktura tragičkog zbivanja Elektre:

Od Zeusa tko je, taj sve mora da vidi.
Τοὺς ἐκ Διὸς γὰρ εἰκόσ ἐστι πάνθ' ὀρῶν.
KOR

59

	Orest, Pilad i Pedagog stigoše pred kraljevski dvor u Miken, spremni na osvetu Agamemnonova ubojstva. Orest izriče <i>osvetnu namjeru</i> (ubiti Klitemestru i Egista) u skladu s riječju Delfijskoga proročišta:
Apolonovo proročanstvo iz Delfa	<p>Ovako mi proreče — sad ćeš čuti — Feb: Bez štita, vojske, lukavstvom iz potaje Sam rukom svojom nek zadam pravednu! OREST</p>
žrtvovanje na grobu po <i>Apolonovu savjetu</i>	<p>Prije izvršenja osвете odlaze izliti žrtvu ljevanicu na grob Agamemnonov. Uz žrtvene darove Orest ostavlja na grobu i uvojak svoje kose.⁴⁸ Iz dvora izlazi Elektra, tužeći se na usud koji još ne šalje osvetnika Oresta. Priziva u pomoć</p>
pribjegarstvo	<p>Tartar, podzemnog Herma, Kletvu časnu i Erinije da osвете Agamemnona i pošalju Oresta.</p>

⁴⁷ Ovo uočavaju kako Platon, u III knjizi *Države*, tako i Aristotel u *Poetici*.

⁴⁸ Orest ostavlja na grobu uvojak kose, što predstavlja zavjetnu žrtvu (v. odjeljak *Animizam, magija i svemoć misli* u Freudovoj knjizi *Totem i tabu*).

Pedagogove riječi snažno potkrepljuju u sagledavanju Eshilovih *Hoefora* iznesenu tezu o biti žrtvovanja (koje se može smatrati i određenim vidom pribjegarstva):

Nel Ništa prije nemojmo dok naloga
Ne izvršimo Loksijinih Počnimo
Ovako: ocu lijmo žrtvu, jer nam to
I pobjedu i snagu radu donosil

Žrtvovanjem pokojniku Orest se i ovdje nadahnjuje osvetničkom snagom Agamemnonova daimona, koji mu donosi pobjedu (*νίκη*) i snagu djelovanja (*κράτος τῶν δρωμένων*).

Izričući . . .
 prokletstvo Bog, veliki Olimpijanin
 Oh dao, snašla kob ih zla
 . . . Elektra objašnjava osvetnu namjeru djelom pravedna kažnjavanja
 ἔβρις, te uspostavom harmonije:
 nužnost pravedna Bude li kao prah i ništa mi pokojnik
 kažnjavanja Jadan ležao, a za krv njegovu
 Klitemestrine i Kaznu oni ne pretrpe,
 Egistove ἔβρις Onda stida nestat će
 I straha božjeg u smrtnika svakoga.

Elektra, „mrke duše“, bijesom dišuća (μένος πνέουσα) puna je gnjeva, žestine i hrabrosti (μένος); ponižavana od majke i Egista na postlove sluškinje, prisiljavana da gleda mjesečne Klitemestrine proslave Agamemnonova sramnog ubojstva, česti tvrdi blagonaklonom koru da je prisiljena, pri-nuždjena (ἐξαναγκάζειω) djelovati upravo tako kako djeluje. Njena čud je njezin δαίμων. Po mnogo čemu slična Antigoni i ona se, sama, najsamija, uspoređuje s Niobom. Kor uglednih Mikenjanki tješi Elektru stalnom Sofoklovom mišlju da je vrijeme svemogućí bog (χρόνος γάρ εὐμαρῆς θεός), ono će dovesti Oresta, a ni podzemni bogovi nisu skloni zaboravljanju.

Iz dvora izlazi sestra Elektrina, Hrisotemida (χρυσό — θεμεις = zlatni poredak; θεμεις = red, pravo, običaj, zakon), noseći u rukama žrtvu za mrtve. Ona izlaže Elektri Egistovu namjeru da je kazni zbog neposlušta, neprijateljstva i vječitog podsjećanja na Agamemnonovu pogibiju:

Egistova ἔβρις živu će je strpati u tamnicu, gdje nikad sjaj sunca neće vidjeti.

Zanimljivo je da ovakvu kaznu — sahranjivanje živoga bića, susrećemo i u Kreontovu kažnjavanju Antigone, a živa-mrtvost jasno je obilježje Sofoklovih tragičkih likova.

60

. . . Mrtvo — živ
 a živo — mrtav
 osamljenik
 dim . . .⁴⁹

Mrtvu-živost, živu-mrtvost uopće nalazimo u tragičkim zbivanjima i u mitovima daleko češće no što se obično misli. Ritual inicijacije (ukoliko svaki na neki način nije baš inicijacijski) posjeduje u sebi uvijek načelo iz-dvojenosti iniciranog iz svijeta živih i svijeta mrtvih, jednostavno — ἐκ-στασις⁵⁰. Posvećivanje u misterije prema starim izvorima obvezno je simbolički sadržavalo, to jest oponašalo ili prikazivalo, put posvećenikov u Tartar, priređivanjem ekstatičkog doživljaja. Posjet Tartaru Heraklov i drugih mitskih heroja, na primjer Odiseja, vjerojatno govori o ponavljanju ovoga posjeta božanstvenog Orfeja (i Gilgameš je bio tamo). Mrtvo su živi i djelatni duhovi neosvećenih pokojnika (prisjetimo se Kotta). Zapravo, načelno su duhovi pokojnika živi. U *Elektri* istoimena protagonistkinja navodi Egistovu i Klitemestrino skrnavljanje tijela ubijenog Agamemnona. Oni su mu odrezali udove da se ne bi mogao vratiti i osvetiti, a zatim i njegovu krv sa sjekire otrli o njegovu kosu. Svakako, postoji neko posebno značenje Kreontova i Egistova oblika kažnjavanja Antigone i Elektre, koje je nama nepoznato (i jedna i druga po njihovu vlastitom izrazu pripadaju svijetu mrtvih).

Strašno je rađati.
 Δευδὸν τὸ τίκτεω ἐστίν.
 KLITEMESTRA

Klitemestra je poslala Hristotemidu da žrtvuje na grobu Agamemnonovu zbog straha nekog noćnog. San je usnila:

⁴⁹ Enver Čolaković, iz pjesme „Kvadratura mog zatvorenog kruga“.

⁵⁰ ἐκ-στασις = ushit, zanos, ludilo, izvan-stajanja.

proročanstvo—san

. . . oca da je mog
 I tvoga vidjela, gdje na svijet drugi put
 On dođe, te s njom živjet stade; žezlo no
 Što sam ga jednom nošaše, a sada ga
 Egisto ima, uze i u ognjište
 Zatače; iz njeg niče bujna mladica
 I hladnom pritisnu svu zemlju Mikensku.
 HRISOTEMIDA

Plašeći se strašne noćne more Klitemestra Suncu ispriča san.⁵¹

Elektra nagovara Hrisotemidu da *ne izlije žrtvu ljevanicu* na grob Agamemnonov, nego, umjesto toga, položi pram kose svoje i Elektrine na grob, moleći pravednu osvetu. Hrisotemida pristaje.⁵² Ovaj značajni motiv nazvao bih prevarom u žrtvovanju ili bolje žrtvenom zamjenom, podmetnutom žrtvom.

Kor izriče na temelju mračnih snova i glasova božjih slutnju bliskog obistinjenja proročanstva. Iz dvora izlazi Klitemestra. Sukobijuje se logomahično s Elektrom, a zatim žrtvuje Apolonovu kipu, moleći:

kobno žrtvovanje i
 hibistično
 pribjegarstvo

Te prikaze⁵³, što nočas u snu dvoiličnu
 Ja vidjeh, daj mi, gospodaru Likijski,
 Pojaviše l' se na sreću, nek vrše se,
 Na nesreću li, na dušmane svali ih!

I obrat; Apolon
 šalje lažni spas

Stiže pedagog, koji kaže Klitemestri da je Orest nesretno poginuo na delfijskim igrama, sudjelujući u utrci kočijama.⁵⁴

e) zabludno
 prepoznavanje

Klitemestra je sretna, te se još i podruguje Elektri.

d) prepoznavanje

Klitemestra odlazi s Pedagogom u dvor, a Elektra tuguje s korom. Vraća se Hristotemida s Agamemnonova groba. Sretna je. Pronašla je na grobu izlivenu žrtvu-ljevanicu i uvojak kose.

Po tome je prepoznala Orestov povratak.

Ali, Elektra joj razbija nade govoreći joj o vijesti da je Orest poginuo.

e) zabludno
 prepoznavanje

Netko je, misli Elektra, prekrpio Agamemnonov grob žrtvenim darovima za spomen Orestu.

Al' biva, kad i pravda štetu donosi. HRISOTEMIDA
 Po zakonu ne želim takvu živjet tu. ELEKTRA

Elektra nagovara Hrisotemidu da zajedno ubiju Klitemestru i Egista. Hrisotemida odbija (poput Ismene u *Antigoni*) sudjelovanje u opasnom pothvatu i nakon logomahije sestre se razilaze.

61

⁵¹ Svjetlost razgoni noćne prikaze (običaj je „praznovjernih“ Grka bio ispričati zle snove Suncu), ali, vjerujem, Klitemestrino pripovijedanje sna Feb-Apolonu, osvjetniku Agamemnonovu, ima i značenje proročanstva, poput npr. Jokastina žrtvovanja na Apolonovu žrtveniku nakon počinjenja ἔβρις spram Apolona (*Edip kralj*); to isto čini i Klitemestra u *Elektri*.

⁵² Naravno, i ovo predstavlja proročanstvo; duša umrlog neće se umilostiviti, nego baš obrnuto.

⁵³ ὄψις = prizor, pojava, utvara, prikaza u snu; gledanje, motrenje, vid, pogled, izvanjski oblik. Jasno, Apolon će doslovce razumijeti molbu zlokobne pribjegarke. Prikaze su se pojavile na sreću: Orest je sin Agamemnonov i s pravom uzima žezlo i daruje blagotvornu sjenu Mikenj, a neprijatelji su Apolonovi Klitemestra i Egist.

⁵⁴ Pedagog nadugo i potanko izlaže tu lažnu Orestovu pogibiju — od 680. do 763. stiha. Isto tako, prevaru o svojoj smrti Orest tretira vrlo ozbiljno i mnogo razmišlja o njoj. Potrebno je stoga da i mi uočimo važnost ovoga motiva. (Nota bene: razlog toliko čestom nerazumijevanju tragedija prebiva baš u tome što čitaoci kasnijih vremena polažu važnost na ono što je njima blisko i razumljivo, a ne na cjelinu teksta i na ono što je tragičarima i njihovoj publici bilo važno i presudno). Kor u stasimonu iznosi porijeklo prokletstva Pelopova roda — Pelopovo ubojstvo Enomajeva kočijaša Mirtila (prije svoje smrti Mirtil je prokleo Pelopa, kao i sve njegove potomke). Mislim da se prevarom da je Orest poginuo *na isti način* kao nekad Enomaj Mirtilovim lukavstvom napokon skida s Oresta obiteljsko prokletstvo.

Kad eno vrlo razumne u visini ptice (rode, op ZČ)
Vidimo, za hranu gdje brinu s'
Onim, od kojih rodiše se
I njegu u njih nadoše si, —
Zašto to jednako ne činimo mi?

KOR

Kor u stasimonu žali Elektru, koja je sada, i opet poput Antigone, sama, najsamija.

Pred nju stupa Orest s urnom u kojoj je tabožnji njegov pepeo. Elektra ga moli da joj preda bar na tren urnu da cijeli svoj rod oplache. Na njeno tužno opraštanje s „mrtvim“ bratom i Orest se rastuži. Pokazuje joj Agamemnonov prsten, po čem ona prepoznaje

d) + II obrat

da je on njen brat Orest.

Nakon prepoznavanja i Elektrine tužaljke, Pedagog opominje brata i sestru da se okane razgovora. Klitemestra je u dvoru sama i to je najbolja prilika za akciju. Prije no što kreću u dvor . . .

pribjegarstvo
kućnim bogovima i
Elektrino Apolonu
Likejskom

. . . Orest, Elektra i Pedagog mole bogove da pomognu namjeru pravednog kažnjavanja Klitemestrine i Egistove ὄβρις.

Kor pjeva:

slutnja bliskog
obistinjenja pravednog
kažnjavanja ὄβρις

Osvetnika mrtvih
Gle koraka vode lukava u kuću,
U stare bogate mu dvore očeve,
A drži u ruci tek naoštreni mač.
A Majin ga
Sin Hermo, mrakom prijevaru
Pozastrv, k svrsi vodi, više ne čeka.

Zapravo, sam se Agamemnon osvećuje, nastavlja kor:

Oh, kletve vrše s', živu oni, pod zemlju što legoše;
Ta iz potaje davno mrtvi ubojicam' svojijem
Piju krvi potoke.⁵⁵

Orest ubija Klitemestru. Elektra izvan dvora na majčine jauke viče:
„Udri drugom, možeš li!”

Dvoru prilazi Egist, veselači se prizoru mrtvog Oresta. Traži da se otvore dveri dvora da svi vide Orestov leš:

e) zabluda

O Zeuse, vidim prizor, s kog se zavidjet
baš može! . . .

EGIST

Egist diže pokrov s mrtvaca i užasnut gleda . . .

prepoznavanje
istine zbivanja

. . . Klitemestrin leš.

obistinjenje okvirnog
proročanstva

Orest odvodi Egista u dvor, na mjesto pogubljenja, isto ono gdje je mučki nekad ubijen Agamemnon.

Iako znam da se upuštam u najopasnije područje, ne mogu odoljeti usporedbi Eshila, Sofokla i Euripida na temelju njihove tvorbe Orestove osvete Agamemnona. Prije no što i otpočnem o tome govoriti prvenstveno treba da ukažem na svoje poimanje velikih tragičara i gdje prebiva njihova sveprisutna različitost. Euripida promatram kao misaonijeg, Sofokla teatralnijeg, a Eshila nadahnutijeg od ostale dvojice; Euripida promatram kao prozaičnijeg, Sofokla kao mimetičnijeg (u Aristotelovu smislu umjetnički savršenijeg), Eshila kao poetskijeg od ostale dvojice. Misaonost i proza vezani su za repove kao i nadahnutost i poezija, ali što je sa Sofoklom? O tome se ne da mnogo govoriti. Zatim, ne smijemo zaboraviti da je Eshil rođen 525/4, Sofoklo 497. ili 496, a Euripid 485. godine pr. n. e. Sofokla i Euripida možemo još nekako smatrati vršnjacima, ali Eshil pripada jednoj sasvim drugoj generaciji. A vrijeme je Eshilovo ne mirno, monotono, pastirsko u kom sin živi poput oca, nego nevjerojatno intenzivno, prepuno ratova (Jonski ustanak, Maraton i Salamina) i vojskovođa (Miltijad, Temistoklo), filozofa

⁵⁵ Leži li u ovome motivu smisao Sofoklovih Trahinjanki?

(Heraklit, Parmenid) i pjesnika (Pindar, Bakhilid). Sofoklovo i Euripidovo čudesno doba vrhunca klasične Grčke vidjelo je pak Perikla, Empedokla, Anaksagoru, Protagoru i Demokrita, povjesničare Herodota i Tukidida, ali i Sokrata i Sofiste, Aristofana, Alkibijada, a Atenom se već šetao mladić Platon i promatrao „praizvedbe“ njihovih tragedija.

Počinem s usporedbama. Prvo treba ogledati teškoće:

1. Eshil, Sofoklo i Euripid opisuju isti događaj, ali i Sofoklo i Euripid Eshilovo djelo poznaju i svoje tragedije oblikuju s obzirom na Eshilov uzor, dok ne primjećujem da bi međusobno njihova djela korespondirala; Eshilove *Hoefore* dio su organske trilogije, a za Sofoklovu i Euripidovu *Elektru* smatra se da nisu.
2. U Eshila likovi su uzorni, a glavni agonist je Orest, u Sofokla težište je na Elektri, u Euripida podjednako na Orestu i Elektri, pa čak možda i više na Orestu.
3. Sofoklo vjerno slijedi Eshilovo izlaganje tragičkog zbivanja, modificirajući ga po svom obrascu tvorenja, a Euripid Eshila namjerno ironizira, bitno mijenjajući sastavne dijelove mita.
4. Moralni problem ubojstva majke zaokuplja Eshila i Euripida, ali što zaokuplja Sofokla uopće nije jasno.

Ono u čem pak leži važnost i mogućnost usporedbe jest slijedeće:

1. Sva trojica tragičara strukturiraju svoja zbivanja na za sebe tipičan način.
2. Sva trojica, isto tako, prilično vjerno prenose mit i priča teče uglavnom podjednako.

Usporedbom lika Elektre u trojice tragičara iscrpno se i detaljno pozabavio Zdeslav Dukat i utvrdio njihovo sveprisutno razlikovanje smatrajući, s pravom, da Eshil tvori u svojim tragedijama „zamašne teološke koncepcije“, Sofoklo „herojske likove velikih razmjera“, a Euripid „antiherojske likove“. Različitost trojice tragičara Dukat pronalazi u njihovu pristupu izvoru tragičkih zbivanja — mitologijskoj građi. Eshilov je pristup teologijski, Sofokla zanimaju psihologijski motivi, a Euripid pristupa mitu kao otvoreni kritičar, da bi, napokon, sve odgovore koje mit daje — odbacio. Dukat zaključuje: „Time smo stigli do konca mogućeg razvoja: jer kritikom i odbacivanjem mitologije gubi tragedija svoju sadržajnu, pa i idejnu potku. Poslije Euripida tragedije se više ne mogu pisati . . .“

S obzirom na karakterizaciju i tvorbu likova Dukat je potpuno u pravu. Ali, meni se čini, opet naglašavam, da pristup tragičkom zbivanju preko likova nije podoban. Evo zašto. U Eshilovih grandioznih tipiziranih likova nema ni sofoklovskih ni euripidovskih „tragičkih obilježja“. U Euripidovim, kako kaže Dukat, „patologijskim tipovima“ teško je, bar meni, uvidjeti prvenstveni Euripidov interes. Preostao bi dakle samo Sofoklo kao tvorac likova, dok ostalu dvojicu zanima smisao zbivanja: „optimistični“ Eshil svuda vidi višu svrhovitost, „pesimistični“, „mračni“, „ironični“ Euripid vidi samo besmisao. A treba *nesumnjivo* konstatirati: Sofoklo, kojeg bi trebalo da zanima tvorba likova, najsavršenije strukturira zbivanja, a likovi su mu tipizirani, a Euripid, kog zanima smisao zbivanja, najpovršnije strukturira zbivanja, upravo tek formalno, na jedva zadovoljavajući način, a jedini se u današnjem smislu riječi razumije u karakterizaciju likova; a Eshil? U raspravama o likovima slobodno ga možemo zaobići! Baš ništa se ne može o njemu reći takvim pristupom.

Treba li ostati na sveprisutnoj različitosti tragičara? Pokušamo li naći nešto zajedničko među njima u pristupu mitskom izvoru opet dolazimo do međusobne njihove nedodirljivosti. Eshil, Sofoklo i Euripid preuzimaju mit o Orestovoj osveti Agamemnonova ubojstva, ali svaki s drugom intencijom. Dukatov gornji zaključak sasvim je točan (iako sumnjam u prevagu psihologijskih motiva u Sofokla).

Pokušao sam sintetizirati zbivanja sve trojice tragičara prema temeljnim motivima. Pokušaj je neslavno propao, a rezultat je bio upravo porazan — iz slijedećeg razloga: *isti motivi imaju sasvim različitu težinu i značenje* u njihovim tragičkim zbivanjima. Primjerice, u Eshila prepoznava-

vanje Elektre i Oresta lijepo je izvedeno, ali nevažno, u Sofokla ono je sam centar zbivanja i njegova *Elektra* upravo je tragičko zbivanje prepoznavanja, u Euripida prepoznavanje je u *Elektri* beznačajan motiv i on, ismijavajući Eshila, bira namjerno najbanalniji način prepoznavanja. U sve trojice Apolonovo proročanstvo je utemeljenje zbivanja. Ali, opet sveprisutna razlika:

Eshil: zbivanje je ispunjenje Apolonove volje. Orest je prisiljen osvetiti Agamemnona, ili će biti proganjen od očevih Erinija i dobit će najstrašniju bolest — lepru.

Sofoklo: Orest gaji od djetinjstva osvetnu namjeru, ali bogobožno prije ispunjenja pita Delijsko proročište. Ono mu je skloni i savjetuje ga kako da osveti oca.

Euripid: Apolon traži Orestovu osvetu. Između ostalog, traži ubojstvo majke, što nitko ne smatra, pa ni bogovi, osim manijačne Elektre, mudrim.

Slično je s motivom žrtvovanja na Agamemnonovu grobu, opet u sve trojice prisutnim:

Eshil: grob je na pozornici i zamjenjuje žrtvenik. Žrtvovanje i mantički dodir Oresta i Elektre s Agamemnonovim daimonom centralni je motiv tragičkog zbivanja.

Sofoklo: u toku zbivanja na grobu žrtvuju Orest i Pilad, a kasnije i Hristotemida, koju tamo šalje Klitemestra. Žrtvovanje preporučuje sam Apolon. Ali, žrtvovanje—pribjegarstvo ima u Sofokla posebno značenje i naglašeniji je motiv prevare u žrtvovanju no u Eshila, a žrtvovanje služi i za zabludno prepoznavanje.

Euripid: Orest je žrtvovao na Agamemnonovu grobu prije početka zbivanja. Za Euripida beznačajan motiv.

Isto tako stoji s motivom ubojstva putem lukavstva, kao i s motivom žrtvovanja. Jedini zaključak, ne nevažan, kog je moguće izvući iz ovakvog sagledavanja glasi: izgleda da je bog najdjelotvorniji i najprisutniji baš u Sofokla. On se najmanje bavi etičkim problemima, poput (ne-)opravdanosti ubojstva majke, on se ne zanima suviše za (ne-)opravdanost Apolonove volje.

Sveprisutnost različitosti pristupa obradi istih motiva proizlazi iz različitog poimanja tragičkog zbivanja Orestove osvete Eshila, Sofokla i Euripida:

Eshil — tragičko zbivanje mučna je borba uklanjanja disharmonije iz svjetskog poretka, borba nadzemnih i podzemnih, starih bogova. Treba promijeniti stare-loše-zle-nepravedne zakone, a to se u cjelini svijeta (pravednik — država — bog — nebo — hibrist — tiranija — zli bog — podzemlje) uspijeva nepoštednom borbom protiv počinilaca ὕβρις, koji porемеćuju red.

Sofoklo — tragičko zbivanje jest zbivanje nužnog obistinjenja proročanstva. Bogovi i pravednici djeluju u smjeru tog obistinjenja paralelno, a hibristi, uvijek bezuspješno, pokušavaju ga spriječiti, ali nesvjesno također kroče prema njegovu obistinjenju. Smisao tragičkog zbivanja prebiva u njegovoj uzornosti. Čovjek je tragičko biće jer je život tragičan, a zbivanje i svemoćno vrijeme „pomažu“ mu da to prepozna (što je već trebalo da zna). S obzirom na *Elektru* izloženo je ipak konstrukcija. O *Elektri* bih samo rekao da predstavlja brutalno božanstveno kažnjavanje—žrtvovanje hibrista, tehnički savršeno predstavljeno. Struktura zbivanja *Elektre* pojednostavljena je struktura zbivanja *Edipa kralja* (to je lako pokazati), s motivima preuzetim od Eshila.

Euripid — tragičko zbivanje jest predstavljanje uvida u besmislenost svega na ovome svijetu. Čovjek je igračka bogova, a bogovi ni sami ne znaju što čine (govorim, naravno, o *Elektri*). Proročanstvo se ispunjuje i mora ispuniti, ali ni ono nema smisla.

U pravu je dakle Aristotel kad kaže da je Euripid najtragičniji od pjesnika, a i Dukat kad uvida Euripidovo odbacivanje mitskog mišljenja.

Ali, budimo oprezniji! Nismo li mi nešto umislili pa to nazvali „mitskim mišljenjem“? Tko to uopće mitski misli? Eshil? Sofoklo? Homer? Možda Heraklit? Sintagma „mitsko mišljenje“ za pravo je sasvim nejasna. Odnosi li se to na grčku religiju?⁵⁶

⁵⁶ Je li Euripid neki heretik, ili možda moralist i purist, koji, poput Platona, ne voli da se o bogovima pišu gluposti? Pa zašto onda piše tragedije, zašto *Bakhe*, zašto izmišlja boga iz stroja?

Mit, sam po sebi, nije ništa tragičko. On je, jednostavno, uzorna „priča jestvovanja“ (Despot), znamen. Razumijevanje tog znamenja može biti tragičko. Morao bih biti jasniji: mit kaže na primjer da je Kain ubio Abela i rekao da nije „čuvar brata svojega“, a Bog mu je na čelo utisnuo znak. To je sve što kaže mit, a drugo je interpretacija i derivat mita.⁵⁷

Možda Euripid doista odbacuje grčku religiju i njen je „trojanski konj“, ali, mislim da u njegovo doba (doba procvata sofistike) to ne bi bilo ni potrebno, ni revolucionarno, niti je to, napokon, za naš predmet relevantno. Za nas je važno da je Euripid dovršitelj (pa sljedstveno i rušitelj) tragedije i otvara put, kako tvrdi Rac u izvrsnoj uvodnoj studiji svojih prijevoda Euripida — novoj antičkoj komediji i neostvarenoj „građanskoj tragediji“ (tj. otvara put onome što se pokazalo u povijesti književnosti nedonoščem). Tko zna što je srušilo tragediju i zašto se ona nakon Euripida više ne može pisati? Evo moguće naznake odgovora: i Beethoven je, okrunivši jedno klasično glazbeno razdoblje zaklopio njegova vrata kasnijim skladateljima, kao i Baudelaire, Cervantes, Dostojevski itd. Možda je već u doba Euripida došlo vrijeme kad je *oživljavanje mita* izgubilo privlačnost, a Grci su bili veliki u tome što su znali na vrijeme stati i što su znali da sve lijepo umire mlado. Euripida su tada nazivali „tragičkim filozofom“, a u Platonovo doba to je već postalo *contradictio in adiecto*.

Ali, vratimo se Euripidu, a odbacimo simplificirana uopćavanja. On je prvenstveno *tragičar* koji je svojom *tragedijom* vršio najveći utjecaj na kasniju književnost i dramu, preko Seneka do Racinea.

Još uvijek stojimo na istome mjestu. Još uvijek ne uviđamo ništa zajedničko u Eshila, Sofokla i Euripida, osim da su pisali tragedije koristeći iste mitove.

Pogledajmo strukturalno: svaki od njih preuzima istu priču, primjenjujući u strukturiranju zbivanja svoj za sebe tipični obrazac. U mantičkom zbivanju Eshilovih *Hoefora* zbivanje teče pravonijski. Zazivaju se bogovi gornji, bogovi donji, duša pokojnika, da napokon svi zajedno, oživljeni žrtvenom hranom, nakon pravilne izmjene pribjegarstva—žrtvovanja, prepoznavanja, proročanstvenog sna i formulacije okvirnog proročanstva, nahrupе na ubojice. Naposljetku tu su i Erinije.

U prepletanoj Sofoklovoj tragediji pravedna namjera kažnjavanja ὕβρις poklapa se s Apolonovim proročanstvom. Bogovi su stalno prisutni i djeluju paralelno s ljudima. Odbacujući etički problem ubojstva majke Sofoklo izbacuje iz zbivanja Erinije, a ubacuje sebi dragu opoziciju likova Elektre i Hristotemide, logomahije, obrate i prepoznavanja, žrtvenu prevaru, kobno pribjegarstvo, lažni spas, živu mrtvost i mrtvu živost, ritualna ubojstva i hibristična djelovanja. Proročanstvo se obistinjuje, a djeluju protiv hibrista svi bogovi, i gornji i donji, kao i Agamemnonov daimon.

U Euripidovoj *Elektri* ponavlja se redosljed ubijanja Egista, pa Klitemestre, kao u Eshila, preuzimaju se opet Erinije i formulacija proročanstva. Ali, Eshila Euripid prečitava otrovno. Ismi-

Ja bih rekao: Euripid predstavlja tragički svijet koristeći mit u čiju već mnogo puta interpretiranu poruku ne vjeruje.

⁵⁷ Mit nije nigdje uopće tvrdio da je Orest ubio Klitemestru, a nema toga ni u Homera ni, prema Gravesu, u drugim izvorima. Graves smatra da je Orestovo ubojstvo majke izmišljotina svećenstva koje je odlučilo potisnuti primat materinstva nad očinstvom. No, svejedno, ne možemo se sad upuštati u razmatranje kompliciranog ispreplitanja starih i novih bogova, niti nagađati kolika je uloga „religiozne propagande“ tragičara (što je, uostalom, pomalo sumnjiva hipoteza, a za nas opet nešto nevažno). Svakako, ne odbacuje Euripid u *Elektri* „mitsko mišljenje, nego Eshilovu interpretaciju mita, kao što ismijava Eshila i u svojim *Feničankama*. Euripid je poznavao drugu verziju mita, prvotniju, prema kojoj je Orest ubio samo Egista a Klitemestru predao sudu, na što jasno ukazuje njegova tragedija *Orest*.

java njegov način prepoznavanja, a izbacuje proročanstveni san, koji se zamjenjuje Egistovim zlokočnim žrtvovanjem. Dioskuri, *dei ex machina*, prekidaju mučno zbivanje objavljujući volju bogova; oni smatraju Apolonovu želju za sinovljevim ubojstvom Klitemestre glupošću. Bogovi se dakle pojavljuju samo na kraju zbivanja, a u zbivanju uopće nisu prisutni (ukoliko izuzmemo čudnu iznutricu Egistove žrtvene životinje). Naravno, i Euripidovo tragičko zbivanje sadrži obare i prepoznavanja istine zbivanja.

Što ukazuje kratka usporedba Eshila, Sofokla i Euripida?

1. Uspoređujući trojicu tragičara motivacijski, strukturalno, sagledavajući likove, nagađajući njihov pristup mitskom izvoru *nećemo se približiti biti tragičkog zbivanja*, onomu što im je zajedničko.
2. različitost pristupa mitu o Orestovoj osveti ne ukazuje ni na što drugo nego na mnogoznačnost mitskog zbivanja koju su tragičari znali vidjeti.

„Kritikom i odbacivanjem mitologije“ tragedija nije izgubila svoju sadržajnu i idejnu potku nego je pobjedonosno iskočila u ovozemaljski život — i trsi se. A Euripid nije odbacio mit, u to sam uvjeren, nego ga je, takva kakva jest, prihvatio, radikalno, bezrezervno i bez straha, ne tražeći viši smisao i utjehu u njemu. Mit je za Euripida uzorno zbivanje ozakonjena besmisla. No ne bi se trebalo ni obmanjivati povorkom Sofoklovih i Eshilovih bogova i stoga vjerovati u njihovo „prihvatanje mitologije“ ili „nekritičnost“ spram nje.

U VI stoljeću pr. n. e. ustanovljena je čudesna natjecateljska igra. (Kažu da je Tespis prvi o Velikim Dionizijama izveo jednu tragediju između 536. i 532. godine). U toj božanstvenoj „igri staklenih perli“ nadahnuti i manje nadahnuti pjesnici birali su uzorna mitska zbivanja za svoj predmet i ispitivali smisao cjelokupnosti zbivanja odgovorno predstavljajući ona koja su im se činila najviše odgovarajućim. Oni su predstavljali ne mitske odgovore na svoja pitanja nego svoje odgovore na mitsku šutnju. Ukoliko je istina da mit nastaje „prepričavanjem ritualnog mima“, ili da jest „dramatska pripovijest opravdavanja ili nastavljanja drevnih institucija, običaja, obreda i vjerovanja“ (Graves, *Grčki mitovi*; Graves-Patai, *Hebrejski mitovi*), onda su tragičari doista pogodili pravi odnos s biti onog mitskog. Mogli su je oživjeti i dati joj da progovori, makar i opet svojim mračnim, nerazgovijetnim, znamenjujućim znakom samo na taj način da joj izvornu vjekotrajnost povrate predstavljajući ritmično i harmonično njena pričom ukočena zbivanja. Tragičari predstavljanjem mitskog zbivanja *oživljuju mit*. Svojim komentarima nanovo ga ubijaju, ili bar sakate. Možda baš zato najveći mimetičar Sofoklo— najmanje komentira.

FILOKTET

*Tražim oca svog. FILOKTET
Na zemlji gdje? KOR
U Hadu si,—
Njeg na svijetu više nij'. FILOKTET*

Nalik na sterozavjetnog Joba po mukama, Filoktet deset godina sam trune u mračnoj pećini na otoku Lemnu. Ugrlžen je od zmijske. Zašto? Zatim, sav u mukama urliče, a rana se usmrdila, ucrcvila. Njegova bolna vika i smrad njegove rane postali su nekad ahejskoj vojsci nepodnošljivim, pa su ga drugovi ostavili sama na pustom otoku. To da je sramno napušten psihološki je sasvim razumljivo, pogotovo kad je postojala osnovana sumnja da su bogovi sudjelovali u Filoktetovu nagrdivanju. Neka opaka tjelesna mana, poput sljepila, sakatosti, iskrivljenosti udova, grbavosti itd. u nama budi užas. Izopačena bića, „božje grdobe“, patuljci, ludaci, bude neko zgražanje, jezu, obilježena su i nose sreću ili nesreću. Što je skrivio Filoktet? — to iz mita nije jasno, ukoliko samo posjedovanje Heraklova luka nije dovoljan odgovor.

Pećina u kojoj Filoktet boravi predstavlja desetgodišnju živu-mrtvost, on se za nešto žrtvuje i biva žrtvovan. Filoktetova bolest—nečist zahtijeva pomoć božanstvenih Asklepijada, a manifestira se u povremenim *μᾶνῖα* koje prouzrokuju neizrecive boli.

Struktura tragičkog zbivanja:

Odisej i Neoptolem na obali su otoka Lemna. (Gledalište je smješteno u neizmerno more, a na sceni je pećina ponad hridi). Došli su po Filokteta i njegov luk sa strijelama otrovanim krvlju lernejske hidre. Proročanstvo glasi:

proročanstvo

Troja će pasti tek od sina Ahilejeva, Neoptolema, zajedno s Filoktetom i njegovim od Herakla naslijeđenim lukom s otrovnim strijelama.

Filokteta još nema, on šepesa negdje po otoku, a njegovo prisustvo na pustom otoku otkriva tek gomila gnojnih krpa koje se suše na suncu.

Odisej nagovara Neoptolema, otkrivajući mu proročanstvo, da prevarom izmami od Filokteta Heraklov luk, predmnijevajući da Filoktet neće pristati na dobrovoljno davanje oružja i odlazak u Troju, zbog prije deset godina spram njega učinjene nepravde. Neodlučnom Neoptolemu već u prologu Odisej iznosi korist koju će zadobiti ukoliko pristane na podmukli plan zavaravanja strašnog hodačelja (*δευδός ὀδῖτης*). Naravno, on se služi, kao uvijek, lukavstvom:

Vidim, svime da / U ljudi jezik ravna a ne ruke rad.
ODISEJ

Kor mornara tužan je zbog Filoktetove nesreće:

Glasna, daleka brbljavka
Jeka vazda od onog se
Bolnog jauka razliježe.

Neoptolem, naprotiv, u toj nesreći nalazi božju nakanu: Troja će pasti onda kad bogovi to odluče, a budući da vrijeme nije još za to došlo, Filoktet sa svojim ubilačkim oružjem trebalo je da ostane na Lemnu.

Filoktetov odlazak najavljuju njegovi krici i stenjanje. Kad stigne Neoptolem pačenika zavarava da je i sam neprijatelj Odiseja i Atrida i prihvaća da odvede Filokteta domu. Filoktet mu je zahvalan, pun je povjerenja, te po prvi put iz ruke ispušta svoje strašno oružje i pruža ga Neoptolemu. Zatim ga hvata teški bolesnički napad (*μᾶνῖα*). Sad je bespomoćan. Neoptolem mu oduzima luk. Filoktet se oporavlja i Neoptolem mu priznaje prevaru.

I obrat

Filoktet je zaprepašten. Moli Neoptolema da mu vrati oružje, te izriče svoju odluku da će radije bez oružja umrijeti od gladi na otoku, no da pođe pod Troju. Podsjeća Neoptolema na čast, oca, te da mu je prišao kao pribjeglar. Neoptolem pak ispričava svoju prevaru nuždom, potrebom pokornosti vladarima i vlastitom korišću.

Pojavljuje se Odisej koji grubo zahtijeva od Filokteta da mu se povinuje i pođe na put Troje. Filoktet mu ponosno odgovara, ne ljuteći se na Neoptolema, kog smatra prevarenim:

Mare l' bozi za pravdu,
Past morate, kad krivo mi uradiste.
Znam, mare. Nikad ne bi vi rad čovjeka
Gle nesretnika na put ovaj krenuli,
Da nekud božji prst ne dogna k meni vas!

Odisej i Neoptolem odlaze, a Filoktet tuguje. Mornari ga nagovaraju da pođe put Troje, no on na to i ne pomišlja i hoće se ubiti. Vraća se trikom Neoptolem. On se predomislio i ne želi na sebi nositi ljagu prevare:

Griehom grdnijem / Sagriješih.
Τὴν ἁμαρτίαν / ἀσχηρᾶν ἁμαρτίαν.
NEOPTOLEM

Iako Odisej pokušava spriječiti Neoptolema, on . . .

II obrat

. . . vraća oružje Filoktetu.

Neoptolem pokušava još jednom nagovoriti Filokteta da pođe pod Troju. Napominje da je Filoktet ionako strašno ranjen i pravedno kažnjen zbog grijeha gledanja Hrise (nama nepoznato mitsko značenje), te navodi Helenovo, a po drugim izvorima Kalhantovo

proročanstvo

S božje sudbe bol boluješ —

Čuvarici se zmiji Hrisi, svetinju
 Nenatkritu što čuva, straži potajnoj
 Primače ti. I nikad — znaj, dok sunce nam
 Tu izlazi, a ondje opet zalazi,
 Toj teškoj bolji svojoj ne češ lijeka nač,
 Dok s voljom Troji na ravnici ne odeš,
 Asklepijade u nas ondje ne nađeš,
 I oni tebi ranu tvoju iscijele,
 A ti tim lukom Pergam sa mnom razoriš.

No, Filoktet i opet ne pristaje da ide pod Troju. Moli Neoptolema da ga odvede brodom domu, kao što je i obećao. On će pak Neoptolema zaštititi od Atrida Heraklovim lukom. Neoptolem pristaje i oni odlaze prema brodu, no

Pojavljuje se Heraklo koji izriče volju bogova

III obrat
 deus ex machina

obistinjenje
 proročanstvo

Filoktet i Neoptolem treba da zajedno pođu pod Troju. Oni će srušiti Troju, a Filokteta će izliječiti Asklepijadi. Svojim mukama, poput Herakla i Filoktet je zaslužio besmrtnu slavu.

Tragičko zbivanje sretno završava, a Filoktet se pozdravlja sa svojim desetgodišnjim boravištem. Heraklov luk treba da opet razori Troju, a taj zadatak ispunit će Filoktet i Neoptolem, kojem ime znači — novi rat.

Gdje prebiva smisao ovog Sofoklova tragičkog zbivanja? U opisu Filoktetova „slučaja“? Ako prihvatimo ovaj odgovor, odmah treba dodati, — ali Filoktet možda i nije glavni lik tragičkog zbivanja, prije je to Neoptolem. Neoptolem je onaj koji djeluje, dok Filoktet tek trpi. Neoptolem je onaj koji je u zabludi, a zatim shvaća svoju zabludu i djeluje u skladu sa svojom naravi. A možda je htio Sofoklo prikazati „sofistu“ pokvarenjaka, „đavolski lik“ (Štambak) lukavca Odiseja, „pobožnog političara“ (Kott) u sukobu s poštenim mladićem? Svaki dosljedno izvedeni odgovor na ova pitanja na kraju ispada negativan. Ako na primjer Odiseja shvatimo đavolskim, (što je, inače, tipično katolički pristup, upravo nedopustiv spram Grka) tad đavo radi u službi bogova i promisli. Ako opis Neoptolema i obrata u njegovu djelovanju shvatimo predmetom Sofoklovim — pridajemo glavnom liku nedosljednost, prevrtljivost i sve druge „netragičke“ osobine.⁵⁸ Ako je motivacija tragičkog zbivanja prikaz Filoktetovih muka (i izbavljenja), što je prihvatljivo ali ne predstavlja objašnjenje, konačno bismo morali zaključiti da se radi o prikazu muka, slamanju izmučena bolesnika, a ne prikazu Filokteta. Radi li se o prikazu velike nepravde ljudi spram njihova bivšeg druga, te napokon o uzvišenom otpadniku? Ako je tako, čemu onda sasvim jasan naglasak na volji bogova, čemu zmijski ugriz?⁵⁹

68

⁵⁸ Mitologijski gledano, nedopustivo je Neoptolema sagledavati pozitivnim likom, a ni u Sofokla nema dovoljno potvrde za takav stav. Neoptolem je izrazito negativni lik u mitovima, mali sin velikog oca, grubijan, hibrist, zločinac koji ubija malog Astijanakta ritualno mu razbijajući lubanju, žrtvuje Poliksenu Ahilejevu daimonu, uzima za robinju Andromahu, kolje Prijama pored žrtvenika, potpaljuje Apolonov hram i sramno pogiba. Zatim, već se pokazalo da pokajanje ne postoji za Sofokla. *Pogriješit se ni jednom ne smije*. Ismena nije vrijedna *προαίρεσις* izvan-redne sudbine; to što se Kreont u *Antigoni* požurio pokopati Polinika ne znači ništa, to što se Polinik u *Edipu na Kolonu* kaže i moli Edipov oprost isto tako ostaje bez odjeka. Neoptolem prevarom Filokteta *zauvijek i nepovratno* gubi Ahilejevu čud. Filoktet i Odisej predstavljaju dva svijeta, svijet heroja obilježena nepopustljivošću i svijet pametnog čovjeka koji djeluje uvijek u skladu s promišljaju. Možemo samo nagađati na čijoj su strani Sofoklove simpatije, ali zasigurno nisu na strani onoga koji svoga etosa uopće nema. Neoptolem je mitski nikogović, čak veći od Kreonta (jer, i Kreont ima svoj *ἦθος*, iako tiranski. *Napokon, tko posjeduje Ahilejevo oružje?*

⁵⁹ „Filoktetova smrdljiva rana istovremeno je sveta rana. Zmija je arhetipski znak prelaza iz nevidljivog u vidljivo. Filoktet je postao kužan za ljude, jer je izabran od bogova da bi izvršio ulogu koja mu je namenjena.“ (Jan Kott, esej *Filoktet, Jedanje bogova*, str. 174).

Moglo bi se reći: radi se o prikazu plaćanja cijene pada Troje. Filoktet predstavlja u jednom liku sudbinu ahejske vojske, on je sam ta vojska. Njegove su patnje skupljena sva patnja kojom je plaćena ratna pobjeda. Filoktet je žrtvovan, poput Ifigenije ili Menekeja. Zanimljivo je Sofoklovo dokazivanje da su svi vrijedni, valjani heroji već poginuli u opsadi Troje. „Preživio“ je samo živo-mrtvi napušteni Filoktet, koji u bunilu vuče zatrovanu nogu urlajući na pustom otoku u mukama, gladan, poderan, sam (Don Quijote grčkog viteštva). Tragičko zbivanje prikazuje Filoktetovo uskrnuće, ali, ono kao da i nije uskrnuće. I dalje ostaje dojam živo-mrtva Filokteta, i on kao da plače pozdravljajući se sa svojom pećinom. Negdje sam pročitao, ne sjećam se više gdje, izvrsnu primjedbju: Filoktet je jedini slomljeni Sofoklov heroj.

Nije jasan razlog božanstvenog udara Filokteta. R. D. Dawe⁶⁰ ne ubraja *Filokteta* u tragedije koje bi se uklapale u Aristotelov opis uzorne tragedije (koju shvaća prikazivanjem lika u stanju *ἀμαρτία* kao *ῥέζυλτα ἀτῆς*)⁶¹. Ipak, treba primijetiti da je baš Sofoklov Filoktet jasno prikazan opsjednutim *ἄτῆς*. Mahnitost, *μᾶλτα*, uvijek je prikaz pohoda *ἄτῆς*; Zausova kći *Ἄτῆ*, boginje nesreće . . .

. . . je jaka, krepkonoga, jer zna preteći
 Molitve sve daleko i pred njima ljudima škodi
 Svima po svemu svijetu.⁶²

Poput ljubavne žudnje, *ἔρωσ* i *ἄτῆς* — nesreća, obuzetost, pomračenje uma, zasljepljenost, bol — shvaćena je kao *δαίμων*.⁶³

. . . u Grehote nježne su noge,
 Zemlje ne dotiče ona, već ljudima nad glavama hodi
 I njima udi . . .⁶⁴

R. D. Dawe u navedenom eseju izlaže, čini mi se, najzanimljivije integralno objašnjenje tragičkog zbivanja tragičkim likovima, koji su, obuzeti *ἄτῆς*, u službi božanstvene pro-vidnosti (prikazom uzajamnosti *ἄτῆς* i *ἀμαρτία*). Iako se ograničuje u dokazivanju samo na deset sačuvanih tragičkih zbivanja, Dawe je taj broj mogao svakako i proširiti (da nije insistirao na rezultiranju *ἀμαρτία* iz *ἄτῆς*). Čini mi se da *ἄτῆς*, obuzetost tragičkog lika, predstavlja često *sredstvo* ishodišta tragičkog zbivanja — proročanstva, — sredstvo kojim ono sebe obistinjuje, dovodi do svoga ispunjenja. I baš ništa više.

69

Vraćam se *Filoktetu*. To je tragičko zbivanje koje opisuje na neki način apsurdnu situaciju. U njoj nitko, osim donekle Odiseja, ne djeluje u skladu s božjom voljom, pro-mišlju, niti je nositelj pro-misli. Prisutan je u tragičkom zbivanju, da se politički izrazim, pluralizam interesa, koji se napokon svi sretno sjedinjuju u onom božanstvenom. U interesu je Neoptolema da padne Troja i da on bude taj veliki donosilac pobjede — heroj, kao što je i u interesu Filokteta da se izliječi i stekne besmrtnu slavu. Stoga nije čudo da Neoptolem lako pada pod utjecaj „đavolskog“ Odiseja,⁶⁵ zapravo za cijelu stvar najmanje zainteresiranog, iako ga Sofoklo prikazuje pomalo ne-

⁶⁰ R. D. Dawe, *Neka razmišljanja o ate i hamartiji*, esej (*Književna smotra*, 31–32, X, 1978, Zgb, str. 86–102).

⁶¹ *Ἄτῆς* = boginja nesreće; *ἄτῆς* = obmana, opsjena, smetenost (božja kazna), krivnja, prekršaj, grijeh, zločin, nesreća, nevolja, propast, bolest, zloknobnost.

⁶² *Iljada*, IX 505–507, prev. Maretić–Ivšić.

⁶³ *δαίμων* je biće između — ljudi i bogova, biće ni zemlje ni neba; oni njime opsjednuti također su u trenutku obuzetosti između, nalik samom *δαίμων*, često i moćni poput njega (npr. Medea, Fedra, ili, u negativnom smislu, Kserkso ili Kreont u *Antigoni*). Napominjem da pojam *δαίμων* shvaćam u Platonovom smislu, a tragičari upotrebljavaju taj pojam najčešće za oznaku boga.

⁶⁴ *Iljada*, XIX 91–94, prev. Maretić–Ivšić.

⁶⁵ U Štambakovu prijevodu poseban se naglasak baca na Odisejev izričaj Neoptolemu: *daj mi sel (δός μοι σεαυτόν)*.

gativnim. A Filoktet, razočaran, s pravom, u ljudima, ali sačuvavši vjeru u bogove (iako su mu upravo oni darovali svetu bolest), čeka jasan božji znak, djelujući u suprotnosti s voljom bogova. Tragičko zbivanje predstavlja božanstveno i ljudsko iskupljivanje žrtvovanog živo-mrtvog Filokteta.

Filoktet, ljubavnik posjedovanja, gospodar je Heraklova luka (*τόξων ἐγκρατής*), nepobjediva oružja (*ἀνίκητον ὄπλον*) koje donosi slavu i propast posjedovatelju i ima strašnu moć (*δευῶν θράσος*). Odisej, s druge strane, najlukaviji Grk, posjeduje drugo nepobjedivo oružje — pamet i pomoć velike mudre boginje Atene. Na njegovoj je strani pro-misao, i on je, kao i u *Ajantu*, u *Filoktetu* njen nosilac. Interpretacije *Filokteta* koje traže u Neoptolemu tragičkog protagonista izgleda da imaju uporišta. On je doista stavljen, ultimativno, pred izbor: promisao ili ono što mu se čini pravednim (istovetan je slučaj i Filokteta). Prevrtiljiv i kolebljiv, on staje ipak na stranu heroja staroga kova, a preuzimanjem Heraklova luka ma i na tren u ruke, zadobiva strašnu moć koja će mu donijeti slavu i propast. On postaje drugi Ahilej. Motiv Ahilejeva izbora iz *Ilijade* preuzeo je Sofoklo u *Filoktetu* prebacivši ga na Neoptolema. Indikativna je Sofoklova misao da je Ahileja ubio sam Apolon. Apolon će ubiti i Neoptolema.

Ukoliko je ovakvo sagledavanje tragičkog zbivanja točno, gdje nam je onda pobožni Sofoklo koji „prihvaća mitologiju“? U *Elektri*, makar stidljivo, pita se Sofoklo je li Apolon u pravu, ali ovdje, u *Filoktetu*, on postavlja pitanje opasnije no što ga je ikad postavio Euripid. Euripidova tragičnost prebiva u tretiranju *ozakonjene besmislenosti*, a Sofoklova, u *Filoktetu*, ali i u *Edipu na Kolonu* kao i u *Trahinjanima*, — sagledavanju *nepravedne promisli*.

EDIP NA KOLONU

*Da, kad me više nema, sad sam čovjek ja. EDIP
Jer sad te bozi dižu, prije rušahu. ISMENA*

Eto, stigismo do posljednjeg tragičkog zbivanja, pjesmotvora Sofoklove duboke starosti⁶⁶. Prije nekoliko godina, kad sam se prvi put sukobio s ovom čudesnim djelom pišući magistarsku radnju, a i još ranije, čitajući tragediju i razmišljajući o njoj, shvatio sam: *o tome se ne da pisati*, kao što, bar ja, ne bih mogao ništa reći o neobjašnjivom Cervantesovu *Don Quijoteu* (a iskreno vjerujem, nakon konzultiranja mnogih knjiga o *Don Quijoteu*, da esencija tog romana i nije još dohvaćena ni uviđena). Možda je moguće poimati takva djela *samo njihovim oživljavanjem*, *možda su ona naša pričom ukočena zbivanja, naš mit. Edip na Kolonu* vrhunsko je i možda najhumanije ostvarenje grčke tragedije, ujedno, najneobjašnjivije. Ono je, čini se, i jasni putokaz razumijevanju tragičkih shvaćene cjeline zbivanja.

Jedna od etosnih poruka *Edipa na Kolonu* koju je moguće uvidjeti poruka je Sofokla—pjesnika—proroka, rekao bih i promislenog vidjelca—mudraca: život je tragičan i najbolje je ne roditi se, ali nosi u sebi mogućnost dostojanstva — biti plemenit, dobar, i ljepote, ne mladenački užarene, nego tragičke — ljubavi. Predstava Antigone kćeri, sestre i majke (ime joj znači: umjesto majke) koja vodi slijepa bogočovjeka, brata, oca i sina možda je najljepše simbolički zamišljen ljudskog drugarstva ikad stvoren. A metafizička simbolika predočenja sveukupnog ljudstva na čelu s kraljem koje ispraća Edipa, svog hegemonu, na posljednji počinak, poistovjećuje uzorne sudbine heroja s usudom svakog čovjeka, — govori upravo sve o tragičkom zahvaćanju cjeline zbivanja.

⁶⁶ Praizvedba *Edipa na Kolonu* desila se 401. pr. n. e. nekoliko godina nakon Sofoklove smrti. Kažu da je na scenu tragediju postavio Sofoklov unuk — Sofoklo Mlađi.

O tragediji, koja je stvorena da udara ono etosno, zavičajno u nama, mora se progovoriti osobno, samo na taj način može joj se od-govoriti. Jednom sam, tužan, misleći o homeopatičnosti *μίμησις*, črčkao po papiru. Tad sam napisao: Prometej grli preneraženog Edipa i ojačenu Medeju. Treba tu sliku zamisliti. Za mene ona govori o biti tragičkog. *Ono tragičko nema ništa zajedničko s tugovanjem*. Tragičko zbivanje *Edipa na Kolonu* ne završava ni sretno ni nesretno (to su potpuno pogrešni termini koje od Aristotela nadalje koriste komentatori tragedija, a samo *odvlače od poimanja onog tragičkog*), ono završava *ozareno*. Opet ću se izraziti znemenujući, jer se to drukčije ne da: na temelju rečenog filozof i estetičar morao bi donijeti, čini mi se, ovaj zaključak: nakon *Edipa na Kolonu* tragedije više nema potrebe pisati.

Edip na Kolonu sasvim je neobična tragedija (toliko kompleksna da ju je moguće sagledavati možda samo parcijalno). Osljepivši, Edip je stekao slijepu-vidovitost, promislenost, daimoničnu moć jednaku onoj Tiresije, — on izriče proročanstva koja se nužno obistinjuju, — uvidno je nužnost zbivanja.

Evo nas opet kod priče o tri orla: Euripidov Agamemnon bio je orao, bila je to Medeja, kao i Fedra. Čovjek snažna etosa kome je ovaj njegov *δαίμων*, može se orlovskim zamahom vinuti do *προαίρεσις* izvan-redne sudbine. Daimoničnost Tiresije, Kalhanta, jasno ukazuje na njihovu *neljudskost*, oni su zastrašujući instrument promisli, oni su bez zavičaja, oni, poput Pitije, nemaju etosa. Kasandra je i ljudsko i daimonično biće, nesretna božja izabranica suvereno se kreće prostorom pokrenute slike vječnosti, vječite prisutnosti onog zapečaćenog u pri-vidnom kretanju vremena. No, njena promislenost rezultat je obdarenosti mantičkom obuzetosti, proročanstvenom vatrom. Ona je jezivi proizvod božanstvene igre, ona je hibrid, odabranica božja osuđena na ljudsku jalovost (čak ni njenim viđenjima se ne vjeruje). No, isto tako, ona jest dva orla u letu. Ali, biti dvojstvo je najstrašnije, bila je osuđena na neprestano promatranje sebe u letu, odbačena i od ljudi i od bogova. Filoktetu je mogućnost *προαίρεσις* upravo nametnuta, pa oduzeta, a Ajant je bio orao sam po sebi. Samo dva lika tragičkih zbivanja posjeduju u sebi orlovsko trojstvo — Prometej i Edip. Prometeju, kao bogu, iako najljudskijem, (mitovi zapravo jasno ukazuju na njegovo ljudsko porijeklo) moramo, nažalost, priznati i odmah oduzeti to pravo. On nije uzorno ljudsko biće, jer ono nije u stanju biti Prometej. Edip jest tri orla. On se vinuo do izvan-redne sudbine svojom mudročću, on je bio i preživio strašno dvojstvo, i sebe sagledao iza sebe. I nije se slomio, skrhao. Postao je istiniti hegemon. Antigona je svojom *δύσκολοτῃ*, pravednošću, vjernošću, drugarstvom i majčinstvom s pravom naslijedila Edipovu baštinu. Edipova kćer, sestra i majka, kraljevske krvi, izabrala je Prometejev usud, i također bila hegemon (kojeg, naravno, ljudstvo nije slijedilo), i postala orao. Prvi orao biti znači: postati to što se jest ako se jest. Drugi orao biti znači: uvidjeti to što se uistinu jest. To grozno dvojstvo treba preživjeti i ne skrhati se. Put je k onom tri-orla-biti: pomiriti se sa svojim usudom, besmislom njegovim i svega oko sebe i uvidjeti ljepotu leta u osjećaju vjetera u perju i sjetiti se da se nije letjelo sam, da se nije bilo jalovim. Sebe-znati izgleda da za Grke ujedno znači ne samo zahtjev iz Delfa nego i prošlost, sadašnjost, budućnost znati, vidjeti, poput Kasandre ili Amfijaraja. Tri orla biti izgleda da znači: na ustroj svijeta i zbivanja moći utjecati, biti božanstvom.

Vraćam se *Edipu na Kolonu*. Edipovu sudbinu Sofoklo ocjenjuje paradigmatičkom za ljude. S Edipom poistovjećuje se Tezej, a zatim i kor, a živa-mrtvost Edipova prenosi se nestankom toga nesretnika—prokletnika na Antigonu. Iako slijep, Edip razumije poziv bogova, on je *ἡγεμῶν*⁶⁷, vodič onih „slijepih kraj zdravih očiju“. Poput jezivih Erinija, kćeri Zemlje i Mraka, kojih se niti ime spomenuti ne smije, sva Helada užasava se samog spomena Edipova usuda:

... jer tvoje, starče, ime prodiše svud k svima ...
KOR

Erinije, postavši Eumenide, svevideće, sveznajuće, izvor su blagostanja grada Atene, a njihov gaj skriva ulaz u Tartar. Upravo one, izvor muka Edipovih, primit će ga materinski u krilo. Kćeri

⁶⁷ ἡγεμῶν = voditi, prednjačiti, naprijed ići, predvoditi, put kazivati, biti vođa, naprijed ići.

Zemljine. Usvojen od Eumenida Edip postaje Δαιμων slavne slobodne Atene, jer, moć grobova heroja, kojima se ne zna točno mjesto ukopa, neobično je velika i pruža zaštitu čitavim narodima (npr. grob Herakla⁶⁸, Mojsija, Isusa, Adama).

Struktura tragičkog zbivanja Edipa na Kolonu:

PROLOG

Štogod ja rečem, sve ću oštra vida reć.
EDIP

Stari je nesretni Edip, vođen vjernom kćeri Antigonom, stigao u sveti gaj Eumenida na Kolonu. Ona ga, umorna, posjeda na netesani kamen pored puta. Slijepi Edip pita prolaznika Kolonjanina kamo je stigao. Ovaj mu odgovara da treba da se makne sa svetoga mjesta, iz gaja boginje Eumenida, no Edip odgovara da se ovog mjesta neće maknuti, jer dolazi k nj

prepoznavanje bliskog obistinjenja proročanstva

Znak jeste moga usuda!
EDIP

Edip moli prolaznika da dovede kralja atenskog Tezeja, jer, Edipovo prisustvo donosi gradu veliku korist. Iznosi svoju pro-misaonost, samosvjesnu mudrost:

Štogod ja rečem, sve ću oštra vida reć.

Prolaznik odlazi, a Edip . . .

prijegjarstvo

. . . zaziva Eumenide, moleći ih da budu spram njega milostive, te da ga zakrije.

Edip izriče svoje proročanstvo:

Edip će naći kraj mučna svog života u sjedištu časnih boginja. Ukoliko ga stanovnici kraja u kom se nalazi to mjesto prigrle, bit će im njegovo prisustvo blagodat, ukoliko ne – propast.

72

okvirno Apolonovo proročanstvo tragičkog zbivanja + uvjetovano proročanstvo

Edipu je prorečen i

A znaci će, obreće, za to doći im –
Il' potres il' grom ili munja Zeusova.
EDIP

znak bliskog obistinjenja proročanstva

Ujedno, Edip izriče ponovno

Ta nikad ne bih se
Baš na vas prve putem namjerio tud –
Ja trijezan na trijezne, ne bih na kamen
Taj sveti, netesani sjeo.

d) i f) prepoznavanje bliskog obistinjenja proročanstva

Edip moli Eumenide da mu poklone smirenje u smrti:

Na Edipa se, ovu sjenu kukavu,
Vi smilujtel! Ta nije ovo stari lik.

prijegjarstvo

Zatim se Edip sklanja s Antigonom u gaj.

PARODOS

Kor Kolonjana dolazi, traži skrivena nepoznata starca koji se drznuo ući u sveti gaj. Ugledavši strašnu pojavu jasnoga slijepca, kor uzvikuje:

Oh, oh!
Ej strašno ga gledat, strašno ga slušat! . . .
Oj okrilje – Zeusel! Tko je taj starac?

Duboko ganuti nesrećom nepoznata pribjegara Kolonjani mu obećavaju pomoć, i on, po njihovim uputama, spotičući se, izlazi iz gaja i opet sjeda do kamena. Bolno tužeći, Edip moli Kolonjane da ga ne

⁶⁸ Prema nekim mitskim izvorima rana Filoktetova kazna je za otkrivanje mjesta Heraklova groba. Iz tobolca je ispala jedna od otrovnih Heraklovih strijela i ubola Filokteta u stopalo.

ispituju tko je, a zatim, na njihovo traženje, priznaje. Prepoznavši ga, zgranuti Kolonjani traže da se odmah pokupi iz njihove zemlje, da ne bi i njima donio nesreću. Poriču svoje obećanje o primanju pribjegara, budući da ih je Edip prevario, ne rekavši ranije tko je. Antigona moli Kolonjane da se smiluju Edipu, nehotičnom grešniku, najvećem nesretniku:

Tuđinci srca milosna!
Starca oca kad evo moga
Trpjet mi ne možete, čujuć
Glas od djelima nehotičnim,
A vi se ljudi, molimo, na me
Jadnicu nude smilujte.

ANTIGONA

navodeći da nitko još nije izmaknuo božanskom progonjenju.

EPIZODA

Kor žali pribjegare, ali strah ga je bogova. Edip izlaže ponosno svoju obranu: njegova duša nije zla, on je bio „zatečen“, njegove krivnje su nehotične. Došao je pobožan i svet, kao pribjegar, te donosi blagodat gradu koji će ga primiti. Građani, dirnuti ovim izlaganjem, odustaju od namjere da izgnaju Edipa.

Nailazi druga kćer Edipova, Ismena, s vijestima. Polinik je zavojštio na Eteokla. Iznosi i nova proročanstva:

Vlast tebanska ovisit će o tome da li će grob Edipov biti u blizini Tebe.

uvjetovano delfijsko proročanstvo

hibristična namjera

Stoga Kreont dolazi po Edipa, da ga milom ili silom vrati u Tebu. Smjestit će ga u blizini tebanskih granica⁶⁹ (kao ubojica oca Edip ne bi smio boraviti unutar svetih granica).

Edip pita za sinove, i čuvši da se oni spremaju usprkos proročanstvima na rat, te sjećajući se bolnih događaja svoga progonstva, kad se oni nisu založili za nj, proklinje ih:

prokletstvo – proročanstvo

Al' bogovi im toga spora suđenog
Ne zatrnuli, a na meni bilo sad,
Da borbi njima ovoj učinim već kraj . . . 70

73

Edip nonovo moli građane Kolonske za zaštitu obećavajući im silan spas svojim prisustvom. Za uzvrat, Kolonjani ga upućuju na žrtvovanje Eumenidama, kako bi ga one uzele u zaštitu. Nakon valjano obavljenog žrtvovanja i građani atenski štitić će Edipa bez strepnje.

proročanstvo žrtvovanje

Namjesto slijepa Edipa Ismena obavlja žrtvovanje prema detaljnim uputama Kolonjana.

TUŽALJKA

Dok Ismena u zamjenu za Edipa žrtvuje, građani, silno zainteresirani za udes Edipov, mole ga im ga ispriča. Sav uzrujan, Edip, nakon oklijevanja, priča jeziva zbivanja koja su ga zadesila, „pred zakonom čista“ (νόμος καθαρός), prekidan uzvicima građana punim užasavanja.

Nailazi kralj atenski, Tezej. Nalazeći u usudu Edipovom mogućnost jednakoga svoga usuda (i sam je stranac-kralj), odmah ga prigriljuje i obećaje mu zaštitu i ukop. Edip mu ispriča svoje prognanstvo od strane Tebanaca, te proročanstva zbog kojih ga Tebanci sada nasilno hoće vratiti na svoje područje. Ujedno iznosi:

proročanstvo

Tad ledeno će truplo moj? – ako je
Zeus Zeusom još a Zeusov sin Feb istinit –
U grobu snivajući tople krvi im
Nasrkat sel

⁶⁹ Opet hibristično kažnjavanje živom-mrtvošću (van granica zemlje živjeti, pokopan biti u zemlju, no nepokriven svom zemljom, -- to Tebanci namjenjuju Edipu, negdašnjem svom spasitelju i dobrotvorcu).

⁷⁰ Edip ujedno izlaže spoznanju *nužnosti* obistinjenja ove svoje kletve: E božja će ih usta na to prisiliti (ἐξαναγκάσει).

koje se možda odnosi na pohod Sedmorice, ili na tebanski pohod Tezeja, radi ukopa pale Sedmorice. Moglo bi se odnositi i na pohod Epigona, a nije isključeno niti da se ovo proročanstvo odnosi na Sofoklu suvremena zbivanja . . . Tezej, dajući riječ da će štititi pribjegara, odlazi.

STASIMON

Kor pjeva prekrasnu pjesmu slavopojku svome Kolonu.⁷¹

Odavde se
Nama ni kolo Muza ni Afrodita
Sa uzdicom zlatnom ne odbi.

EPIZODA

Dolazi Kreont. Lažljivim riječima pokušava nagovoriti Edipa da pođe s njim u Tebu. Kad shvaća da je razotkriven počinja veliku *ὑβρις*:

Kreontova *ὑβρις*

Otima Antigonu pred očima kora (a to je već ranije učinio i s Ismenom, i to možda čak onda kad je žrtvovala). Kreont zatim zgrabi i slijepa Edipa i hoće ga silom odvesti.

Kor ga u tome pokušava spriječiti, a Edip ga proklinje, želeći . . .

prokletstvo –
proročanstvo

. . . da doživi istu nesretnu starost poput Edipove.

ujedno, Edip izriče

proročanstvo

Njegovi sinovi poginut će u ratu.

Nailazi Tezej, koji uhićuje Kreonta i traži od njega da prizna gdje su ote-
te djevojke. Iako mu Kreont prijeti ratom, Tezej odlučuje, makar i po-
ginuo, vratiti djevojke. S pratnjom i pozivom građanima na oružje kreće
u potragu za Antigonom i Ismenom.

Priskočite, skočite, skočite domari!
Jer grad mi se – grad moj zatire silom sad.
KOR

STASIMON

Kor pjeva želju za viđenjem pravedne bitke i kažnjavanja *ὑβρις*, sluteći i proričući sretan ishod bitke:

Oh, da s' meni kao plahoj, poput bure
Hitroj golubici vinut nebu pod oblaku,
Napasat oko svoje tijem kreševom!

I Zeus i Atena na strani su Tezeja.

EPIZODA

Obistinjuje se proročanstvo kora. Vraća se Tezej s oslobođenim kćerima Edipovim. Ujedno napominje da je kao pribjegar oltaru Posejdonovom stigao i netko tko želi govoriti s Edipom. To je Polinik. Na nagovor kćeri, Edip pristaje na razgovor s njim.

⁷¹ Prema legendi *Edip na Kolonu* ima i autobiografskih elemenata. Devedesetgodišnji Sofoklo, opisujući nezahvalne Edipove sinove, imao je na umu svoju rodbinu koja mu je htjela otići imanje i proglasiti ga poludjelim i starošću malaksalim. Na sudištu, umjesto obrane, kažu da je Sofoklo pročitao upravo ovaj rodoljubivi stasimon, nakon čega je razriješen optužnice. Ovakve legende često iznosi Diogen Laertije. One najvjerojatnije nisu zasnovane na historijskim podacima, nego predstavljaju vrlo suptilne priče koje prikriveno govore o poimanju njihovih tvoraca velikih ljudi i njihovih djela. Navedena legenda ukazuje na to da su Grci spoznali Sofoklovu osobnost baš preko *Edipa na Kolonu* i razumijevali to tragičko zbivanje njegovim testamentom. Osobnost pjesnika pojavljuje se istom razornom snagom još samo u jednoj tragediji – Euripidovim *Bakhama* – njegovu testamentu (to je dosad samo genijalni Nietzsche znao vidjeti). Meni je ovaj stasimon jedno od najljepših i najplemenitijih mjesta tragičkih zbivanja. Prihvatanje je to na vječito lutanje osuđena prokletnika i opis njegova novog doma.

STASIMON

A sudbina Hadova kad svane nama
Bez svatovca, lire, kola,
Tad na koncu jeste svima
Spasiteljka jedna – smrt.

Kor pjeva stravičnu odu staračkoga beznada:

Ne doć na svijet – to nad svako se
Diže dobro, a drugo je,
Kad se rodiš, što prije poći
Onamo, otkuda ti i dođe.

EPIZODA

Dolazi, sav uplakan, Polinik. Moli Edipa da pomogne pohodu na Tebu svojim blagoslovom. Naime, glasi

proročanstvo

Pobjeda će biti one strane na čijoj je Edip.

Nagovara oca, nalazeći da oboje imaju istu kob – *δαίμων*, – oboje su tuđinci, oboje protjerani. Za uzvrat, Edip ponavlja svoje

prokletstvo:

poginut će Polinik, kao i Eteoklo.

Slomljen, uviđajući skorbu smrt, Polinik odlazi moleći sestre da ga nakon pogibije ukopaju.

Zar vidiš, kako ide kraju proroštvo,
Gdje kaže, jedan od drugog da smrt će nač.
ANTIGONA

proročanstvo

Čuje se u daljini . . .

grmljavina, koja se približava.

Kor u strahu sluti po ranijim riječima Edipovim

d) obistinjenje bliskog
obistinjenja
proročanstva

Ne kucne l' mu ovo sudbe čas?
KOR

prepoznavanje bliskog
obistinjenja
proročanstva

Zatim Edip izriče, ali izvjesno:

Za časak će strijela Zeusova
Povesti u Had me . . .

Grmljavina je sve jača, a kor sve ustrašeniji. Edip šalje po Tezeja. Kucnuo je trenutak da očituje svoju zahvalnost i uzvrat uzdarjem dar. Nailazi Tezej, a Edip mu objašnjava da mu se približila smrt:

Glasnici su mi sami bozi, znamenje
Ni jedno meni proročeno nije laž.
EDIP

Sami bogovi slijepom Edipu sad pokazuju put k njegovu posljednjem počivalištu. On tamo kreće samo s Tezejem, kojem će odati vječni spas grada Atene, jer sad je on vodič, *ἡγεμῶν*, vođa. Edip se pozdravlja, posljednji put, sa svojom slijepom-vidovitošću:

Oj mrko svijetlo, nekad bješe moje ti,
A sad se lik moj s tobom ljubi zadnji put.

STASIMON

Kor moli podzemne bogove da budu skloni Edipu u svom carstvu.

EKSODOS

Glasnik izvještava o *čudu* Edipove smrti. Nakon prinesene ljevanice-žrtve Zeus podzemni (Had) opet zagrmje, a Edip reče kćerima da je trenutak smrti došao. *Tugu njihovu nek ublaži spoznaja njegove velike ljubavi*. Začu se višekratno poziv nekog boga od čijega glasa sve prisutne ispuni strava:

čudo

„Oj ti – ti, Edipe, što oklijevamo još
I ne idemo? . . .”

obistinjenje okvirnog
proročanstva

Edip se pozdravi s kćerima i osta sam s Tezejem, a čas kasnije –
– Edip je nestao.

Ugledaše tek samoga Tezeja kako „glavu zaklanja i oči zastire“. Tako
nitko osim Tezeja i kasnijih atenskih kraljeva, neće saznati gdje je Edip
ukopan.

Preminu? KOR
Kako od srca bi želio
Sebi ti. Ta niti ga Ares ote niti more,
Tajnom smrću nekom njega
Polja neviđena progutaše sad. ANTIGONA

Zlatan Čolaković

PRIJEVOD

MENANDAR: POSREDNIKOVA PRESUDA¹

Prevodičeva napomena

Ova je komedija prevedena na temelju Sandbachova izdanja (*Menandri reliquiae selectae*, Oxford 1972) s izuzetkom odstupanja u atribuciji jedne od replika (*Samljanka*, stihovi 77–79). U pogledu mjesta koja dopuštaju različite interpretacije od pomoći su mi bili *Schiedsgericht* U. v. Wilamowitza (Berlin, 1925) te komentar Gommea i Sandbacha (*Menander, A Commentary*, Oxford 1973). Budući da se radi o nepotpuno sačuvanim tekstovima, pretpostavljeni sadržaj većih lakuna – ukoliko se o njemu uopće moglo zaključivati – donesen je kurzivom na odgovarajućim mjestima u prijevodu. U uglatim zagradama naveden je približan broj stihova koji nedostaju. U načelu, prevedeni su svi oni fragmenti koji se daju analizirati na razini rečenice. Kako se ne bi narušila čitljivost prijevoda, neznatnija oštećenja koja smisao cjeline ne dovode bitno u pitanje nisu naznačena. U iznimnim su slučajevima prevedene i neke očito nedovršene rečenice koje unatoč takvu stanju mogu pomoći praćenju fabule – njihova je nedovršenost obilježena točkama unutar okruglih zagrada. Didaskalije i bilješke s objašnjenjima moj su dodatak.

U izvorniku komedija nosi naslov *Ἐπιτείνουρος*, što bi u doslovnu i vrlo nezgrapnu prijevodu moralo otprilike glasiti *Oni koji presudu svoga spora povjeravaju trećoj osobi*. Iako svoje rješenje ni izdaleka ne smatram besprijekornim, činilo mi se da uobičajen i formalno prihvatljiv prijevod *Parničari* ipak valja odbaciti: riječ *parnica* redovito podrazumijeva institucionalizirani sudski postupak i slabo odgovara kontekstu ove komedije.